

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

De vervolging van joden en Sinti tijdens de Tweede Wereldoorlog in de Nederlandse provincie Limburg

van Rens, H.A.J.

Publication date
2013

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

van Rens, H. A. J. (2013). *De vervolging van joden en Sinti tijdens de Tweede Wereldoorlog in de Nederlandse provincie Limburg*. [, Universiteit van Amsterdam].

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Hoofdstuk 4

De slotfase van de deportaties 1943

De uitroeiing wordt totaal doorgezet. God, wanneer neemt dit schreeuwend onrecht een einde?¹

Einde van legaal joods leven

Een jongeman uit Vlodrop, E.A. Joosten, hield een plakboek met krantenberichten bij. Op 30 maart 1943 noteerde hij bovengenoemde woorden bij een krantenknipsel over de verordening waarbij aan joden vanaf april het verblijf in Limburg werd verboden. Joden in Limburg hadden toen juist een relatief rustige periode achter de rug. Men had geprobeerd het leven zo goed en zo kwaad als dat kon gewoon voort te zetten. Natuurlijk: men maakte zich ernstige zorgen over het lot van de gedeporteerde familieleden en vrienden. Er kwamen steeds meer berichten en geruchten dat in het verre Polen vreselijke gebeurtenissen plaatsvonden. Men ontving zo goed als geen teken van leven van gedeporteerde familieleden en vrienden. Maar men klampte zich vast aan de wetenschap dat alle Limburgse ouderen thuis hadden kunnen blijven. Men hoopte en bad. Dit hoofdstuk handelt over het tweede deel van de deportaties, in het jaar 1943. In april van dat jaar werd Limburg 'judenfrei' verklaard. Ik bespreek de houding van de Limburgse bevolking en de lotgevallen van de kleine 'legale rest' die na april 1943 in Limburg achterbleef.

Men hoopte en bad. De diensten in de joodse gebedshuizen werden druk bezocht en de Kerkenraden vergaderden op gezette tijden. Op 19 april 1942 hadden alle Kerkenraden van het Nederlandsch Israëlitisch Kerkgenootschap lijsten ingeleverd, waarop de bestuursleden stonden vermeld. Op grond hiervan kregen deze, met hun gezinsleden, voorlopig vrijstelling van elke vorm van 'arbeidsinzet'. De secretaris van de Permanente Commissie van het NIK stuurde nog enkele richtlijnen: de 'qualificaties' werden verstrekt aan leden en secretarissen van de kerkbesturen. Mocht één der betreffende personen toch worden gearresteerd, dan moest onmiddellijk de Joodsche Raad voor Amsterdam worden ingeschakeld.² Aan het kerkelijk leven in Maastricht werd echter een grote slag toegebracht, toen op 11 februari 1943 het gezin van Louis Gobes, voorganger van de Israëlitische Gemeente van Maastricht, werd opgehaald en naar Westerbork gebracht.³

Op 20 december 1942 werd Julius Wolff uit Amstenrade 'geëvacueerd'. Daar was een intensieve briefwisseling aan voorafgegaan. Wolff was vrijgezel, technisch deskundige en directeur van de NV Nederlandsche Parasinfabrieken in Amstenrade, een bedrijf dat mede voor de *Wehrmacht* kunstدارmen vervaardigde en waarvan de Limburgse Commissaris der Provincie Marchant commissaris was geweest. Wolff verzorgde twee minderjarige nichtjes die uit Duitsland waren gevlucht. Hij was in een juridische procedure gewikkeld om langs 'legale' weg vrijgesteld te worden van deportatie omdat zijn bedrijf belangrijke producten voor de Duitsers vervaardigde. Zijn verzoek liep op niets uit. Hij werd op 20 december 1942 afgeleverd in het Huis van Bewaring in Maastricht.⁴

¹ Notitie 30 maart 1943 in het dagboek van E.A. Joosten, SHCL, EAN 0998.

² Lijst van leden kerkbestuur en lijst van voorganger en bij hem inwonende familieleden 19 juli 1942; en : brief Permanente Commissie 26 augustus 1942, RHCL, Archief 21.284a, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 163. Overigens waren alle voorgangers, behalve die van de Hoofdsynagoge, in november gedeporteerd of ondergedoken.

³ Rapport Commissaris van Politie 11 februari 1943, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1541. De leden van het gezin overleden in Auschwitz.

⁴ Brief Burgemeester Amstenrade 5 januari 1943, Euregionaal Archief, Archief Gemeente Amstenrade, inv. nr. 619. Wolff had problemen gekregen met de plaatselijke veldwachter E.. Deze kende zijn benarde situatie en trachtte via hem in het bezit te komen van sigaren, door Wolff bestemd als relatiegeschenk voor zijn afnemers en als beloning voor werknemers die overwerk hadden verricht. Wolff weigerde sigaren aan E. te geven. Hij werd door de betreffende veldwachter op 20 december 1942 gearresteerd. Wolff overleed in Auschwitz.

Verder vonden er gedurende enkele maanden uit de provincie geen deportaties meer plaats, afgezien van een paar arrestaties van onderduikers. De Duitse autoriteiten werkten echter gestaag verder aan hun plannen: alle joden moesten uit Nederland weg. Dat gold ook voor de zieken, de dementerenden, de zuigelingen in de couveuse, de verstandelijk gehandicapten, die in eerdere stadia waren vrijgesteld van 'arbeidsverruimende maatregelen'. Dat vergde weer nieuwe lijsten. Vanaf november 1942 ging de *Zentralstelle* op zoek naar de allerzwaksten uit de joodse samenleving. De burgemeesters en hoofden van politie kregen opdracht om een nauwkeurige opgave te doen van alle joden die waren opgenomen in een ziekenhuis of een inrichting. In het Sint-Josephziekenhuis te Heerlen waren elf joden opgenomen, zes uit Heerlen, drie uit Nieuwenhagen, één uit Valkenburg en één Amsterdamse jongeman.⁵ In het klooster van de Franciscanessen aan de Capucijnergats in Maastricht werden drie hoogbejaarden verzorgd; in ziekenhuis Calvariënberg aan de Abtstraat waren zes joden opgenomen.⁶ Het gevolg van deze registratie was dat overal patiënten spoorloos verdwenen uit hun ziekenhuisbed. Dat was het geval met de jonge vrouw Elfriede Kosten uit Heerlen. Zij was op 10 november gearresteerd, maar daarna wegens een echte of voorgewende ziekte opgenomen in het ziekenhuis. Op 28 februari 1943 werd zij als vermist opgegeven.⁷ In het Laurentiusziekenhuis van Roermond waren vier joden opgenomen. Alle vier doken ze vlak na de registratie onder.⁸

Uit andere delen van Nederland kwamen vreselijke berichten. Eén gebeurtenis moet erg veel indruk hebben gemaakt. In de nacht van 21 op 22 januari werd de inrichting voor joodse geesteszieken Het Apeldoornse Bos leeggehaald.⁹ Hier verbleven minstens acht Limburgse patiënten: de oude weduwe Rebecca Wolff-Hertog uit Gulpen, Selma Martha Jacobsohn-Cohen uit Mook, Berta Heimberg-Klestadt uit Geleen, Irma Kassel-Gerechter uit Sittard, Berta Samuel-Golstein uit Valkenburg, de verstandelijk gehandicapte Benedictus Zondervan uit Roermond, Rosa Beem-Hertzdahl uit Heerlen en Alfred Walthausen uit Maastricht. Selma Jacobsohn-Cohen was pas in oktober 1942 opgenomen, wegens 'overspannenheid' na de deportatie van haar familieleden.¹⁰ Sybilla Herz uit Maastricht, die bij de grote arrestatie van 25 augustus in Westerbork was terecht gekomen, zou van daaruit worden overgebracht naar het Apeldoornse Bos. Zij kwam daar echter niet aan, maar dook onder en overleefde de oorlog. Rosa Beem-Hertzdahl was begin jaren dertig in zwaar depressieve toestand opgenomen in het Apeldoornse Bos, nadat haar gezin verspreid was geraakt.¹¹ Enkele van de Limburgers waren speciaal naar Apeldoorn gebracht, omdat die plek veilig werd geacht tegen deportatie. De ontruiming van de inrichting werd op een buitensporig gewelddadige manier uitgevoerd door leden van de Duitse *Ordnungspolizei*, geholpen door de joodse Orde Dienst van het kamp Westerbork. De actie werd gecoördineerd door Willi Zöpf, de leider van IVB4 van de *Sicherheitspolizei* en Ferdinand Aus der Fünten, die de dagelijkse leiding had van de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung*. Ook kampcommandant Albert Konrad Gemmeker van Westerbork was aanwezig. De patiënten werden met stokslagen in vrachtwagens gedreven, die hen vervoerden naar

⁵ Lijst 29 november 1942, Rijckheydt, Archief 016 DOS 2, Gemeente Heerlen, inv. nr. 3515Z; en: Brief Commissaris 29 november 1942, Rijckheydt, Archief 065, Gemeentepolitie Heerlen, inv. nr. 222..

⁶ Lijsten in: RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1737.

⁷ Proces-verbaal Politie Heerlen 28 februari 1943, Rijckheydt, Archief 065, Gemeentepolitie Heerlen, inv. nr. 224. Elfriede was ondergedoken en overleefde de oorlog.

⁸ Lijst Politie van Roermond 28 november 1942, Stadsarchief Roermond, Archief 2002, Gemeentepolitie Roermond, inv. nr. 483. Een van de vier, Rosalie Sternfeld-Egger werd op haar onderduikadres gepakt en vervolgens vermoord. De drie anderen overleefden de oorlog.

⁹ Gegevens uit: De Jong, *Het Koninkrijk deel 6*, 307-313.

¹⁰ A.G.W.F. Smijers, J.J.A. Labro, G.A. Thijssen, *In swaeren Noodt. De oorlog van 1940 tot 1945 in Mook, Middelaar en Molenhoek* (Mook 1994) 24.

¹¹ Zowel haar man als haar vier kinderen werden vanuit verschillende adressen in Nederland naar Auschwitz en Sobibor gedeporteerd: echtgenoot Simon vanuit een pension in Rotterdam, twee dochters vanuit gezinnen in Amsterdam en Aalten, zoon David vanuit een religieuze jongerengemeenschap 'Kibboets Laag-Keppel' in Gelderland en zoon Simon vanuit het Centraal Israëlitisch Weeshuis in Leiden.

een gereedstaande goederentrein op een rangeerterrein van station Apeldoorn. Vandaar reed de trein rechtstreeks naar Auschwitz. Op 25 januari stierven daar alle ruim 900 psychiatrische patiënten.¹²

Het legale joodse leven in Limburg bereikte bijna haar eindpunt. Velen zagen dat. Sommigen zagen geen andere uitweg dan zelf een eind te maken aan hun leven, toen voor hen het moment kwam dat zij hun woonplaats moesten verlaten. Tussen juli 1942 en juli 1943 waren er volgens het CBS 357 gevallen van zelfmoord onder joden in Nederland, twaalf keer het gemiddelde van de jaren vóór 1940.¹³ Op 5 juli 1942 maakte de Maastrichtenaar Jacques Kaufmann, 71 jaar oud, door middel van de gaskraan een einde aan zijn leven.¹⁴ Kaufmann was penningmeester van het bestuur van de Nederlandsch-Israëlitische Hoofdsynagoge Maastricht. Tijdens de volgende bestuursvergadering herdacht voorzitter Emile Wesly hem als 'iemand met een goed hart', die alle dank van de Gemeente verdiende.¹⁵ Salles Kadiks uit Rotterdam werd op 5 augustus 1942 gearresteerd toen hij bij Weert de grens met België wilde overschrijden. Hij werd overgebracht naar het Huis van Bewaring in Maastricht, waar hij kans zag een voor dit doel meegenomen dosis vergif in te nemen. Hij werd door de bewakers gevonden en in coma overgebracht naar het ziekenhuis in Maastricht. Hij knapte op en sneed met een scheermes zijn polsslagaders door. Opnieuw werd hij op tijd gevonden en behandeld.¹⁶ Hij werd vervolgens in het ziekenhuis bewaakt door de *Sicherheitspolizei*.¹⁷ Niet effectief genoeg, want Kadiks wist onder te duiken en de oorlog te overleven. In Maastricht deed Leonie Hellendall op 24 augustus 1942, nadat ze was opgeroepen om zich te melden in de school aan de Prof. P. Willemsstraat, een zelfmoordpoging. Zij werd echter levend gevonden en na een behandeling in het ziekenhuis gered.¹⁸ Op 19 september 1942 pleegde Sophie Gerson-Bach, 74 jaar oud, in Gulpen zelfmoord. De burgemeester die erbij werd geroepen schreef: '[...] verhangen aan de kruik van het raam, met haar knieën ongeveer 10 cm van de grond van haar kamer. Zelig! De vrouw was weduwe.'¹⁹ Carola Marx-Baznizki deed op 11 november 1942 een zelfmoordpoging, toen zij mee moest met de tweede grote deportatie.²⁰ In Heerlen hing op 21 november 1942 Albert Meijer, 67 jaar oud, zich op in zijn eigen schuurtje, door middel van een uit ijzerdraad vervaardigde strop.²¹

Het bestuur van de Ressorale Vergadering Maastricht van het Nederlandsch Israëlitisch Kerkgenootschap vergaderde op 4 januari 1942. Slechts één korte opmerking in het verslag gaf een indruk van de benarde situatie waarin de Limburgse joden verkeerden: '[De voorzitter] spreekt de wensch uit dat spoedig betere tijden mogen aanbreken.' De rest van de vergadering werd gekibbeld over de wijze waarop een bedrag van fl.240, dat nodig was om de van overheidswege beëindigde rijkssubsidie voor het salaris van de Opperrabbin te compenseren, zou moeten worden omgeslagen over de tien Limburgse joodse gemeenten.²²

¹² Presser, *Ondergang deel 1*, 321-333.

¹³ Ultee en Luix, *De schaduw van een hand*, 64.

¹⁴ Brief van Commissaris van Politie 7 juli 1942, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1531.

¹⁵ Notulen Kerkeraad NIHS 8 juli 1942, RHCL, Archief 21.284a, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 9.

¹⁶ Proces-verbaal Politie Maastricht 11 augustus 1942, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1737.

¹⁷ Brief Commissaris van Politie 11 augustus 1942, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1531.

¹⁸ Cillekens en Bartholomeus, *De Bevrijding van Maastricht*, 15. Leonie dook vervolgens onder, maar werd gevonden en vermoord op 1 augustus 1944 in Auschwitz.

¹⁹ Ruud Verhoeven, *Oorlog en bevrijding in Gulpen 1940-1944* (Gulpen 1994).

²⁰ Munnicks en Levels, *Van kazemat tot kelderleven*, 606. Carola overleefde haar zelfmoordpoging en werd op 8 april naar Vught gebracht. Zij overleefde de oorlog in Bergen-Belsen.

²¹ Dagrapport Recherche Heerlen 21 november 1942, Rijckheyt, Archief 065, Gemeentepolitie Heerlen, inv. nr. 1114.

²² Notulen Ressorale Vergadering 4 januari 1942, RHCL, Archief 21.284a, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 257.

Op 24 september, de eerste vergadering na de deportatie van ongeveer driehonderd gemeenteleden naar Westerbork – en de dood van de meesten van hen – werd over deze gebeurtenis niet openlijk gesproken. Wel werden twee vervangers aangewezen voor de Limburgse vertegenwoordiging bij het bestuur van het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap, ‘voor het geval dat hij [Wesly HvR] en de heer S. van der Sluis door omstandigheden verhinderd zouden zijn’. Tevens werd afgesproken om ‘de Bank Lippmann en Rosenthal te verzoeken de schulden van eenige leden [de gedeporteerden HvR] te willen voldoen’. Dit geschiedde door middel van een verzoek ‘in verband met het vertrek van eenige leden der Nederlandsch Israëlitische Hoofdsynagoge te Maastricht naar de werkkampen’.²³

Toen de daaropvolgende vergadering op 23 december werd gehouden had opnieuw een groot aantal gemeenteleden Limburg moeten verlaten op 11 november. De voorzitter kon hieraan bij de opening niet voorbijgaan: ‘Het is onder treurige omstandigheden, dat deze vergadering plaatsvindt, en de begroting over het jaar 1943 opgemaakt moet worden.’ Besproken werd onder meer een brief van de Opperrabbin met het advies de Heilige Wetsrollen veilig te stellen.²⁴

Op 18 maart 1943 vergaderde het bestuur van de Ressorale Vergadering van Limburg, naar later zou blijken, voor de laatste keer. Voorzitter Wesly, inmiddels ondergedoken, werd vervangen door vice-voorzitter H. Hertog. Deze opende de vergadering:

het betreurende dat tengevolge der omstandigheden hem de eer te beurt valt deze vergadering te mogen leiden, en [hij] spreekt de wensch uit [dat] allen die thans afwezig moeten zijn spoedig weer in ons midden mogen terugkeren, als ook de secretaris, de Heer Gobes’ [die was gedeporteerd].²⁵

De vergadering werd verder vooral gewijd aan de onwil van het bestuur van de Joodse Gemeente Heerlen om de vereiste bijdrage aan het Ressor te betalen. Er werd zelfs gedreigd: ‘Bij [aanhoudende] onwilligheid kan de H[ooft]S[ynagoge] het bestuur over de gemeente Heerlen overnemen.’ Dat zou er niet van komen, want drie weken later waren alle joden uit Heerlen en uit Maastricht afgevoerd.

Bij lokale kerkbesturen in Limburg ziet men hetzelfde beeld. Bestuurders wensten zoveel mogelijk gewoon te blijven functioneren en zo weinig mogelijk toe te geven aan de ‘buitengewone omstandigheden’. Uit de notulen van de vergadering van het bestuur van de Nederlandsch-Israëlitische Hoofdsynagoge Maastricht van 31 mei 1942 kan men de wanhopige situatie van de Maastrichtse joden alleen tussen de regels door lezen: bittere ellende en een even verbeterde poging de zaken op een ‘normale’ manier te blijven afhandelen.

De voorzitter opent te 3 uur de vergadering en spreekt eenige woorden van medegevoel voor hen die op eenigerlei wijze door de gevolgen van den oorlog zijn getroffen. [...] Met de heer V. heeft spreker een onderhoud gehad met het gevolg dat de heer toegezegd heeft, zodra er geld van Lippmann en Rosenthal binnenkomt, de Hoofdsynagoge te betalen. [...]. Het komende 40-jarig ambtsjubileum van den eerwaarde heer J. de Liver: in verband met de huidige tijdsomstandigheden acht spr. het beter dit feit op allereenvoudigste wijze te herdenken.²⁶

Men probeerde naar buiten toe de schijn op te houden dat alles ‘gewoon’ verder ging. Er werd gediscussieerd over de normale dingen van elke vereniging. De financiële situatie van de joodse gemeenten verslechterde aanzienlijk. Bedroeg het inkomen van de Hoofdsynagoge van Maastricht in

²³ Brief Kerkbestuur 9 september 1942, RHCL, Archief 21.284a, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 163.

²⁴ Notulen Kerkeraad NIHS 23 december 1942, RHCL, Archief 21.284a, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 9.

²⁵ Notulenboek Ressorale Vergadering 18 maart 1943, RHCL, Archief 21.284a, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 257.

²⁶ Notulen Kerkeraad NIHS 31 mei 1942, RHCL, Archief 21.284a, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 9.

mei 1942 nog fl.721,01 (hoofdelijke omslagen à fl.505,72 en fl.161,00 offergeld als belangrijkste posten), in december was dit gedaald tot fl.289,06 (bijdragen fl.155,12 en offergeld fl.101,00) en in februari 1943 tot fl.199,10 (met fl.128,18 aan bijdragen en fl.46,00 aan offergeld). Daarna stopte de administratie.²⁷ Opperrabbijn Heertjes schreef op 13 december 1942 een brief aan het bestuur van de Maastrichtse Hoofdsynagoge, dat er in Beek nog maar een paar joden woonden. Hij maakte zich zorgen over de veiligheid van de Heilige Gebedsrollen uit de synagoge. Het bestuur van de Hoofdsynagoge verzocht daarop aan het kerkbestuur van het NIHS te Amsterdam om druk uit te oefenen om de wetsrollen veilig te stellen door deze te verbergen. Er ging een brief naar Beek met het verzoek de wetsrollen op te zenden naar Amsterdam. Jacob Benedik en Joep Wolf lieten daarop weten:

M.Heer, In antwoord op u schrijven zoo deel wij u Meeden dat wij de Heilige Wetsrollen Noch niet willen afstaan. In dien wij noch eens zullen wacht. En hoopen met Gods Hulp en hoopen onze gemeente leeden die weg zijn gezond zullen terug koomen. Hoogachtend, J. Benedik; Jos. Wolf.²⁸

En daar bleef het bij.

Op 21 maart 1943 vergaderde de lokale Kerkeraad van Maastricht voor de laatste keer. Een verzoek van de Permanente Commissie van het Nederlandsch Israëlich Kerkgenootschap om een bijdrage voor een fonds voor noodlijdende gemeenteleden, werd afgewezen 'wegens de buitengewoon ongunstige finantieele positie waarin onze Gemeente thans verkeert'. 'Bij de rondvraag wordt door de voorzitter ter tafel gebracht of het niet wenschelijk zou zijn twee plaatsvervangende leden van den Kerkeraad te benoemen. Hieromtrent wordt voorlopig geen besluit genomen.'²⁹ En daarna bleven de bladen van het Notulenboek leeg.³⁰

Op dinsdag 6 april 1943 maakte het bestuur van de Nederlands Israëlitische Gemeente van Roermond officieel een einde aan het joodse leven van Roermond. Het liet het *Ner Tamied* doven, de eeuwige vlam in de synagoge.³¹

Het notulenboek van het Bestuur van de Nederlandsch Israëlitische Gemeente van Venlo eindigde op 7 juni 1942: 'Door deze verbeteringen [aan de synagoge van Venlo HvR] is de Synagoge beter te verwarmen en word (!) beduidend aan brandstof gespaard. Besloten word het voorstel van architect te aanvaarden.'³² Of deze verbeteringen ooit zijn doorgevoerd, is onduidelijk.

De provincie jodenvrij

De rust voor de Limburgse joden van december 1942 tot maart 1943 was slechts schijn. Achter de schermen gebeurde veel. Na november 1942 verbleven er, afgezien van de ruim honderd gemengd gehuwden, nog ongeveer 500 joden legaal in Limburg. Op 19 januari 1943 werden zij opnieuw geregistreerd. De *Beauftragte für die Provinz Limburg* droeg de burgemeesters op om lijsten samen te stellen van alle, nog in hun gemeente verblijvende joden en hun woningen. Bij iedereen moest worden vermeld '*aus welchen Gründen [de jood was] zurückgestellt*'³³. Onder de legale joden waren 'bevoorrechten', met een *Sperre*, zoals de medewerkers van de Joodsche Raad en leden van de kerkbesturen. Ouderen en zieken vormden echter de meerderheid van de Limburgse restgroep. Eind

²⁷ Kasboeken NIHS Maastricht, RHCL, Archief 21.284a, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 237.

²⁸ Correspondentie in: RHCL, Archief 21.284a, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 163. De ondertekenaars van de brief stierven in Sobibor; de Wetsrollen gingen verloren.

²⁹ Notulen Kerkeraad NIHS 21 maart 1943, RHCL, Archief 21.284a, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 9.

³⁰ Ibidem.

³¹ Van der Bruggen, 'De ondergang van joods Roermond', 35.

³² Notulenboek N.I.K. Venlo, GA Venlo, Archief 125, Ned. Isr. Kerkgenootschap Venlo, inv. nr. 25.

³³ Brief *Beauftragte* aan de burgemeesters 19 januari 1943, NIOD, Archief 086, *Beauftragten*, inv. nr. 432.

maart 1943 kwam het bevel van Rauter om acht Nederlandse provincies (alle behalve de beide Hollanden en Utrecht) vóór 10 april geheel van joden te zuiveren. Alle *Volljuden* uit deze gebieden, met uitzondering van de gemengd gehuwden, moesten worden verzameld in het kamp Vught. Alle *Sperren* kwamen te vervallen.³⁴ De gedwongen ‘verhuizing’ naar Vught werd dus tien dagen tevoren aangekondigd. Dat was voor tamelijk veel Limburgse joden reden om alsnog een onderduikadres te zoeken en één van de redenen dat zich uiteindelijk minder dan de helft van de nog in Limburg wonende groep daadwerkelijk in Vught meldde.

Tijdens zijn proces in 1948 in Den Haag werd Rauter gevraagd naar de reden van de maatregel om acht provincies ineens *judenfrei* te maken. Hij antwoordde dat *Provinzentjudung* nodig was voor de openbare veiligheid. Er waren namelijk joden ontsnapt uit Amsterdam en deze waren verantwoordelijk voor aanslagen in de ‘provincie’. Deze situatie vereiste de inzet van een heel politieregiment.³⁵ Het echte motief was banaler. Het *Reichssicherheitshauptamt* had bij monde van Adolf Eichmann vanuit Berlijn nieuwe quota doorgegeven van het aantal joden dat Nederland in de zomer van 1943 moest leveren voor de gaskamers. Het was gemakkelijker deze quota te halen, als er een groot ‘reservoir’ werd gevormd waaruit men elke week kon putten om een deportatietrein te vullen.³⁶ Dit reservoir met onder meer alle resterende joden uit de acht provincies kwam in Vught en niet in Westerbork. Dit paste perfect in de strategie van misleiding. Het was algemeen bekend dat de meerderheid van de Nederlandse joden vanuit Westerbork was gedeporteerd naar Polen, om daar – zoals velen nog dachten – te werken. De laatste groep, vooral ouderen, ging naar Vught. Velen meenden hierin een aanwijzing te zien voor een andere behandeling. Zij dachten, of hoopten althans, in Vught te blijven. Niet onder prettige omstandigheden, maar in elk geval in Nederland.³⁷

Het bewijs dat het in werkelijkheid ging om het vormen van een reservoir voor deportatie wordt geleverd door een geheim telegram van 17 maart 1943 van *Dr. Schröder, de Beauftragte für die Stadt Amsterdam*, aan de *Beauftragten* van de provincies. Hij stelde hier:

für den Arbeitseinsatz nach Deutschland sind bisher etwa 60.000 Juden erfasst. Um baldmöglichst die Lösung des Judenproblems in den Niederlanden zu Ende zu führen, ist in Kürze der Erlass einer Anordnung beabsichtigt, nach welcher sich zunächst in den Provinzen Zeeland, Limburg, Nordbrabant sowie Friesland, Groningen, Drenthe und Overijssel Juden, mit Ausnahme der Mischehefälle, nicht mehr aufhalten dürfen. Diese haben sich zu dem noch näher zu bestimmen Termin im Lager Vught oder Westerbork zu melden. [...] Den arischen Niederländern, die nach dem Termin noch Juden beherbergen oder unterbringen, wird angedroht dass sie grundsätzlich Vermögen und Besitz verlieren, falls bei ihnen noch ein Jude angetroffen wird. [...]”³⁸

Uit een geheim document van Harster, gericht aan de *Zentralstelle* en aan alle *Aussenstellen* van de *Sicherheitspolizei*, was ook sprake van hogere quota. ‘De *Reichsführer SS* (Himmler) wenst dat in dit jaar zoveel joden naar het oosten worden getransporteerd als enigszins mogelijk is. [...] Voor de maand mei wordt gestreefd naar het getal van 8000.’ Het was ‘geen kleinigheid om 130.000 joden, die over honderd jaar wellicht tot een miljoen zouden zijn aangegroeid, uit een gezond Germaansch volkslichaam’ te verwijderen, stelde Rauter in een rede in maart 1943.³⁹ Om dit doel zo snel mogelijk te bereiken, werden een aantal maatregelen genoemd. Hieronder vielen het versneld leegruimen van kamp Westerbork, het systematisch wijk na wijk uitkammen van Amsterdam en het deporteren van een groep die tot dusver vrijgesteld was wegens belang voor de bewapeningsindustrie. Maar een

³⁴ De Jong, *Het Koninkrijk deel 6, eerste helft*, 319.

³⁵ Presser, *Ondergang*, 350.

³⁶ De Jong, *Het Koninkrijk deel 6, eerste helft*, 355.

³⁷ De Jong, *Het Koninkrijk deel 8, tweede helft*, 677.

³⁸ Telegram Schröder 17 maart 1943, NIOD, Archief 086, *Beauftragten*, inv. nr. 397.

³⁹ Verslag rede Rauter, *Limburger Koerier*, 1 april 1943.

belangrijke bijdrage aan de quota mocht ook worden verwacht van de joden die gevangen zaten in het kamp Vught.⁴⁰

De voorbereiding van de deportatie van april 1943 verliep heel anders dan die van acht maanden eerder. Deze keer was er geen sprake van arbeidsinzet. Het bevel van Rauter bereikte slachtoffers en burgemeesters in de provincie langs twee wegen. Op 28 maart verscheen er een *Anordnung* in de pers:

Anordnung des Generalkommissars für das Sicherheitswesen über den Aufenthalt von Juden in den Provinzen. [...]

§1 Mit Wirkung vom 10. April 1943 ist Juden der Aufenthalt in den Provinzen Friesland, Drenthe, Groningen, Overijssel, Gelderland, Limburg, Nordbrabant und Zeeland verboten.

§2 Juden, die sich derseit in den genannten Provinzen aufhalten, haben in das Lager Vught überzusiedeln.

[...].

§6 Wer den Bestimmungen der §§1-3 zuwiderhandelt oder sie umgeht, wird [...] mit Haft bis zu 6 Monaten und mit Geldstrafe bis eintausend Gulden oder mit eine dieser Strafen bestraft. [...].

*Rauter.*⁴¹

Rie Op den Camp uit Geleen noteerde op 1 april in zijn dagboek:

[...] Rauter heeft in verband met een en ander een angstwekkende redevoering gehouden. Letterlijk zei hij: "Wij willen de joden die hier de bron van alle onrust en iedere terreuractie zijn, zo snel mogelijk uit het volkslichaam verwijderen." [...] Hier zegt hij dus letterlijk dat de Duitsers van plan zijn de joden uit te moorden, althans hun voortplanting te verhinderen.⁴²

Een loepzuivere interpretatie van de gebeurtenissen door deze jonge student!

Het stond dus in de krant. Op dezelfde dag bereikte het bevel van Rauter het Limburgse bestuursapparaat ook per telex en per post. De *Beauftragte für die Stadt Amsterdam* stelde zijn Limburgse collega ervan in kennis door middel van een telexbericht op 28 maart. De Limburgse *Beauftragte* stuurde op 31 maart een brief aan alle burgemeesters dat hij vóór 10 april een overzicht wilde ontvangen van de joden die waren 'verhuisd' naar Vught, opgesplitst in mannen, vrouwen en kinderen en van de vrijgekomen woningen. Deze moesten worden verzegeld. Daarvan moest verslag worden gedaan aan de leider van de regionale *Ortsgruppe der NSDAP*. De woningen zouden uitsluitend door de *Beauftragte* aan anderen ter beschikking mogen worden gesteld.⁴³

In de *Anordnung* was gesteld, dat in zeer bepaalde gevallen de *Zentralstelle* een uitzondering kon maken. Op 2 april verzond deze instantie een lijst, die was opgesteld in overleg met de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters. Hierop stonden 174 namen van personen die voorlopig in 'de provincie' mochten blijven wonen, in afwachting van de uitslag van een onderzoek over hun afstamming. Onder

⁴⁰ Rapport Harster 5 mei 1943, NIOD, Archief 077, HSSPF, inv. nr. 1315.

⁴¹ Copie van genoemde verordening 28 maart 1943, NIOD, Archief 020, Generalkommissar für Verwaltung und Justiz, inv.nr. 925.

⁴² Dagboek van Rie Op den Camp, geciteerd in: Den Hartog, 'De Jodenvervolgving tijdens de Tweede Wereldoorlog', 69.

⁴³ Brief *Beauftragte* 31 maart 1943, Euregionaal archief, Gemeentearchief Beek, inv. nr. 1519.

hen waren achttien Limburgers.⁴⁴ Burgemeesters probeerden deze lijst uit te breiden. De burgemeester van Roermond vroeg op 2 april vrijstelling van verhuizing naar Vught voor drie stokoude en zieke joden. Maier Krämer kreeg uitstel, maar hij werd later alsnog opgepakt door de Roermondse politie.⁴⁵ Het verzoek voor de beide anderen werd door de *Zentralstelle* afgewezen. Het gelukte enkele andere burgemeesters wel om voor een paar personen om gezondheidsredenen een vrijstelling te krijgen. Twee bejaarde inwoners van Heerlen kregen uitstel en werden de rest van de oorlog ongemoeid gelaten.⁴⁶ In Nieuwenhagen liet huisarts P.J. Snijders twee mensen ‘met spoed’ opnemen in het ziekenhuis. Zij mochten blijven en overleefden de oorlog.⁴⁷

In een telex van 12 april gaf de Gewestelijk Politiepresident aan alle burgemeesters de wens van Rauter door om ‘onverwijld’ op de hoogte te worden gesteld ‘of verwijdering van Joden uit uwe gemeente regelmatig is verlopen, dan wel of zich stoornissen of moeilijkheden hebben voorgedaan’. De verslagen van de burgemeesters stroomden binnen. De burgemeester van Nieuwenhagen meldde dat vier joden waren ‘*übergesiedelt*’ naar Vught. Helaas konden volgens hem twee anderen niet worden overgebracht omdat zij in het ziekenhuis lagen en drie omdat ze waren ‘*durchgebrennt*’ (er tussenuit geknepen). Gelukkig kon één van de laatste drie later nog worden nagezonden.⁴⁸ De burgemeester van Meerssen moest ook bekennen, dat twee joden waren ontkomen, maar hij kon wel de volledige woningvoorraad leeg opleveren.⁴⁹ ‘De verwijdering van joden is in deze gemeente regelmatig verlopen, en er hebben zich geen stoornissen of moeilijkheden voorgedaan’, meldde de politiecommissaris van Heerlen. Een *understatement*, als men bedenkt dat van de negentien personen die uit Heerlen naar Vught hadden moeten worden overgebracht, er slechts acht daadwerkelijk waren vertrokken. De rest was spoorloos.⁵⁰

Op 12 april 1943 had de *Beauftragte* van Limburg alle gemeentelijke verslagen binnen. Hij kon per telegram op zijn beurt verslag uitbrengen aan zijn Amsterdamse collega: ‘*in das lager vught sind aus der provinz limburg uebergesiedelt: [...].*’ Dan volgde een lijst van alle Limburgse gemeenten, met vermelding van het aantal vertrokken mannen, vrouwen en kinderen uit elke gemeente.⁵¹ Op 13 april volgde nog een aanvullend verslag. De getallen voor enkele gemeenten werden naar boven bijgesteld. In totaal zouden 308 personen zijn vertrokken naar Vught. Een overzicht van de ‘vertrokken personen per gemeente’, nadat de cijfers op 13 april waren bijgesteld, geeft tabel 4. Bovendien werd een overzicht gegeven van de 91 in Limburg vrijgekomen woningen. In Venlo had de actie geen lege woningen opgeleverd, omdat alle huizen meteen waren vergeven aan slachtoffers van de bombardementen.⁵²

Het verslag van de *Beauftragte* was niet conform de werkelijkheid, want de verslagen van Limburgse burgemeesters waarop het was gebaseerd, waren onjuist. In Maastricht werd een lijst opgemaakt met 67 namen van personen die op 8 april naar Vught zouden zijn gegaan: 32 vrouwen, 26 mannen, 9 kinderen.⁵³ Van de betreffende 67 personen blijken er echter slechts 33 in Vught te zijn aangekomen. Acht anderen arriveerden rond deze tijd of iets later wel in Westerbork; drie personen werden later in België gearresteerd en waren dus uit Maastricht gevlucht; 23 personen van de lijst waren niet naar Vught of Westerbork overgebracht, maar bleken te zijn ondergedoken. Soortgelijke afwijkingen

⁴⁴ Lijst van de Zentralstelle, NIOD, Archief 020, Generalkommissar für Verwaltung und Justiz, inv. nr. 925.

⁴⁵ Van der Bruggen, ‘De ondergang van joods Roermond’ 37.

⁴⁶ Van Rooij-Trienekens, *Joden van Heerlen*, 45; en: NIOD, Archief 086, Beauftragten, inv. nr. 432.

⁴⁷ Hein Steinen, ‘Joden in de Tweede Wereldoorlog in Nieuwenhagen’, in : *O.C.G.L. Jaarboek 1993-1994*, 125-127, aldaar 127.

⁴⁸ Brief Burgemeester Nieuwenhagen 12 april 1943, GA Landgraaf, Archief Gemeente Nieuwenhagen, inv. nr. 1214.

⁴⁹ Brief Burgemeester Meerssen, *ibidem*.

⁵⁰ Brief Commissaris Heerlen 12 april 1943, Rijckheydt, Archief 065, Gemeentepolitie Heerlen, inv. nr. 228.

⁵¹ Copie van het verslag van de Beauftragte 12 april 1943, NIOD, Archief 250g, Kamp Vught, inv. nr. 316.

⁵² Correctie op bovengenoemde verslag 13 april 1943, NIOD, Archief 086, Beauftragten, inv. nr. 432.

⁵³ Lijst zonder omschrijving, RHCL, Archief 20.108A, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1737.

waren er ook in andere Limburgse gemeenten. De burgemeester van Beek liet weten dat vier joden uit Beek naar Vught waren 'abgereist'. Op de daarop volgende lijst stond ook de naam van Johanna Kanarek-Ehrlich, die in werkelijkheid zat ondergedoken in Beek.⁵⁴ Uit Venlo vertrokken volgens de burgemeester 15 personen naar Vught, zes mannen, zeven vrouwen en twee kinderen. Twee joden, het echtpaar Keyzer-Sternfeld, kreeg verlof naar Amsterdam te verhuizen, kennelijk naar daar wonende familie.⁵⁵ Ook deze burgemeester sprak niet de waarheid. Van de 15 personen die naar Vught zouden zijn gegaan, kwamen er zeven niet in het kamp aan. Zij waren ondergedoken en zes van hen overleefden de oorlog. Ook het echtpaar dat met toestemming naar Amsterdam mocht verhuizen, verdween in de schemering van de onderduik en overleefde. Uit Hoensbroek arriveerden slechts twee van de aan de *Beauftragte* gemelde zeven joden in Vught; uit Valkenburg negen van de 22. In totaal kwamen 215 Limburgers tussen 7 en 11 april aan in Vught: ongeveer twee derde van het door de *Beauftragte* gemelde getal van 308.⁵⁶ Kennelijk hebben sommige burgemeesters opgave gedaan van het aantal in die dagen uit de gemeente *verdwenen* joden, daarbij de onderduikers en vluchtelingen meetellend. Dit wordt des te waarschijnlijker op grond van een document waarin de burgemeester van Maastricht aangeeft dat elf met name genoemde personen 'op eigen gelegenheid naar Vught zijn vertrokken'.⁵⁷ Geen van hen bereikte het kamp. Concluderend kan men stellen dat van de ongeveer 500 Limburgers die naar Vught hadden moeten vertrekken, er 308 waren vertrokken volgens de mededeling van de burgemeesters en dat er van hen slechts 215 daadwerkelijk aankwamen. Ruim twintig personen vertrokken niet naar Vught, maar naar Westerbork. Eveneens ongeveer twintig personen kregen legaal uitstel wegens een ernstige ziekte. Dat betekent dat 250 Limburgse joden in de dagen voorafgaande aan 10 april moeten zijn gevlucht of ondergedoken.⁵⁸

Tabel 4. Opgave van de burgemeesters over de deportatie op 8 april uit de Limburgse gemeenten naar Vught en de daadwerkelijk in het kamp aangekomen personen. De tabel is samengesteld uit een combinatie van het verslag van de *Beauftragte für die Provinz Limburg* van 12 april en de correctie daarop van 13 april. In de laatste kolom het aantal mensen dat daadwerkelijk in Vught werd ingeschreven, gebaseerd op de cartotheek van Kamp Vught.

Gemeente	vrouwen	mannen	kinderen	<i>totaal</i>	Ingeschreven in Vught ⁵⁹
Amby	2	2	2	6	2
Amstenrade	2	1	1	4	0
Arcen en Velden	1	1	1	3	0
Beek	2	2		4	3
Eijgelshoven	1	2	1	4	5
Eijsden	1	2		3	3
Geleen	12	3		15	11
Gennep	8	7	3	18	14
Grevenbicht	1	2		3	3
Gronsveld	1			1	1
Gulpen	6	2		8	9
Heer	2	2		4	3
Heerlen	4	4		8	8
Herten	1			1	0
Hoensbroek	4	3		7	2
Kerkrade		1		1	1

⁵⁴ Brief Burgemeester Beek 12 april 1943, Euregionaal Archief, Gemeentearchief Beek, inv. nr. 1519.

⁵⁵ Diverse lijsten burgemeester Venlo 21 april 1943, GA Venlo, Archief 228, Gemeentesecretarie Venlo, inv. nr. 806.

⁵⁶ Copie van het verslag *Beauftragte* 12 april 1943, NIOD, Archief 250g, Kamp Vught, inv. nr. 316; en: correctie hierop 13 april 1943, NIOD, Archief 086, *Beauftragten*, inv. nr. 432.

⁵⁷ Brief Burgemeester Maastricht 8 april 1943, privébezit A. Drielsma, Maastricht.

⁵⁸ Wij beschikken slechts over een deel van de lijsten die in opdracht van de *Beauftragte* door de burgemeesters waren opgesteld van joden die in februari 1943 nog in Limburg verbleven, namelijk slechts die van Gennep, Heerlen, Meerssen, Roermond, Susteren en Vaals. Deze lijsten bevestigen het beeld: van de in totaal 132 personen doken er 80 onder (60%). 45 gingen naar Vught, 7 naar Westerbork; 19 onderduikers werden later op hun onderduikadres gearresteerd.

⁵⁹ Enkele personen arriveerden een paar dagen later na een mislukte poging tot onderduiken.

Limbricht	4	3	3	10	7
Maastricht	32	26	9	67	33
Meerssen	2	2		4	2
Mook en Middelaar	1	1		2	2
Nieuwenhagen	2	2	1	5	4
Roermond	12	6	2	20	19
Schinnen	1	1		2	2
Sittard	32	23	5	60	52
Susteren	1	1		2	2
Urmond	1			1	1
Vaals	3	5		8	9
Valkenburg	14	8		22	9
Venlo	7	6	2	15	8
totaal	160	118	30	308	215

De hele operatie werd afgesloten met een eindrapport van Willi Zöpf voor Rauter. De *HSSP-Führer* zelf stuurde op 13 juli nog een brief naar de gemeenten. Hierin gebood hij de politiecorpsen om alle joden die illegaal werden aangetroffen in de provincie, te arresteren en af te leveren in Vught of in Westerbork. Ook stelde hij straffen in het vooruitzicht voor ariërs die nog joden in huis hadden of vermogensbestanddelen van joden verborgen hielden. Hij voegde daaraan toe:

Ik heb in den laatsten tijd moeten constateren, dat bij alle gevallen van sabotage en terreur steeds Joden, direct of indirect, betrokken waren, ja in de meeste gevallen zelfs de geestelijke vaders bleken te zijn. Mitsdien heeft de jodenkwestie thans als probleem van veiligheid een bijzonder karakter verkregen. Om het Nederlandse volk voor repressive (sic) maatregelen te vrijwaren is het derhalve plicht van iederen Nederlandschen politieambtenaar, die liefde heeft voor zijn volk, in nauwgezette plichtsbetrachting onmiddellijk in te grijpen, zoodra hij van een illegaal verblijf van Joden kennis neemt.⁶⁰

De korpschef van de Politie in Roermond gaf deze order onmiddellijk door aan zijn personeel, in de vorm van een 'dienstmededeeling'.⁶¹ Alle politieambtenaren van Maastricht moesten met hun handtekening bevestigen dat zij hadden kennis genomen van de voorschriften 'ter bestrijding van het vluchten van joden'.⁶²

Om geen misverstand te laten bestaan over de vraag welke joden nog legaal in Limburg mochten blijven, stuurde de *Zentralstelle* een lijst rond van 42 Limburgse *Mischehen*, die samen negentig kinderen hadden.⁶³ De lijst was overigens niet volledig: er woonden meer dan honderd gemengd gehuwden in Limburg.

Van enkele Limburgse gemeenten is uit verslagen enigszins bekend wat er zich op lokaal niveau had afgespeeld in die tragische dagen in april. Van Sittard hebben wij helaas geen verslag. Uit deze stad werd de grootste groep joden naar Vught overgebracht, 52 mensen. Sittard telde de op één na grootste joodse gemeenschap van Limburg, met de hoogste gemiddelde leeftijd en de minste 'allochtonen'. April 1943 betekende het einde van deze oude, optimaal in de stad geïntegreerde gemeenschap. En die liet bijna geen sporen na.

⁶⁰ Brief Rauter 13 juli 1943, Euregionaal Archief, Gemeentearchief Beek, inv. nr. 1519.

⁶¹ Dienstmededeeling Politie Roermond 16 juli 1943, Stadsarchief Roermond, Archief 2002, Gemeentepolitie Roermond, inv. nr. 508.

⁶² Afgetekende lijst van ambtenaren, RHCL, Archief 20.108A, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1738.

⁶³ Lijst van de Zentralstelle, NIOD, Archief 086, Beauftragten, inv. nr. 432.

Een inwoner van Gennep maakte een vage foto van het vertrek van de laatste joden uit het stadje. Drie mensen waren op 10 april spoorloos verdwenen. De veertien anderen liepen gepakt en gezakt naar het station:

Gennepenaren staren hen verstomd en aangeslagen na. Aan het begin van de Bergstraat staat een man zijn akker te bewerken. Hij spit door, duwt de hak in de bovengrond, en gooit de laag in de vers gespitte voor. Hij loopt naar de akkerrand, ziet het groepje mensen, schudt meewarig zijn hoofd en zet zijn spa in de grond voor een nieuwe voor. Een jongen in de Bergstraat ziet het groepje, begeleid door een Duitse soldaat, aan zich voorbij trekken. Hij is meer verward door de aanblik van de overbuurvrouw die staat te huilen, dan door het zien van de stille tocht.⁶⁴

Het is symbolisch voor heel Limburg. Wij nemen aan dat de man in Gennep door is gegaan met spitten en het kind weer is gaan spelen. Veertien inwoners van Gennep verlieten op 10 april hun woonplaats via station Gennep. Pierre Verhasselt, geen jood, ging mee uit mededogen, om de ouderen en de kinderen een handje te helpen bij het in- en overstappen.⁶⁵

Philip Cohen, vertegenwoordiger van de Joodsche Raad in Venlo, deed een poging om voor een aantal mensen, door hem aangeduid als 'tragische gevallen', vrijstelling te bereiken van de 'verhuisplicht' naar Vught. Zijn lijst omvatte acht zieken en gehandicapten met hun gezinnen. Daarnaast vroeg hij vrijstelling voor zichzelf en enkele andere medewerkers van de Joodsche Raad en hun gezinnen, alsmede voor twee mensen met een *Sperre*, oud-militairen bij het Duitse leger en hun echtgenotes. In totaal voor 24 personen.⁶⁶ Maar kennelijk deed de koppige Cohen méér dan vrijstelling aanvragen. Op één na doken alle 24 onder.⁶⁷ Dit is een prestatie van formaat, als men bedenkt dat van de 15 joden die volgens een lijst van de burgemeester *wel* van Venlo naar Vught waren verhuisd ook nog eens zeven bleken te zijn ondergedoken. Van de ongeveer vijftig joden die in het begin van 1943 nog in Venlo woonden, kwamen er uiteindelijk acht aan in Vught.

Vanuit Roermond werden op 8 april twintig joden naar Vught gebracht, zes mannen, twaalf vrouwen en twee kinderen. De familie Bromberg – nu voor de derde keer – werd enkele dagen later gearresteerd, naar Westerbork gebracht en enkele weken later weer vrijgelaten.⁶⁸ De burgemeester vroeg vrijstelling aan voor drie hoogbejaarde inwoners van zijn stad, respectievelijk 95, 84 en 83 jaar oud. Dit werd afgewezen door de *Zentralstelle*.⁶⁹ De oudste van de drie, veehandelaar Wilhelm Strauss, weigerde aanvankelijk in de gereedstaande bus te stappen. Pas toen een kennis hem zei: 'Geer goat noa Martha in Amsterdam!⁷⁰' ging hij overstag. Hij werd vanuit Vught met voorrang naar Westerbork doorgestuurd. Hij, Wilhelm, geboren 21 maart 1848, overleed als eerste van de groep op 30 april 1943 in Sobibor en was daarmee de oudste Limburger die werd vermoord in de gaskamer.⁷¹ Twaalf joden mochten achterblijven in Roermond omdat ze gemengd gehuwd waren of omdat hun afstammingsonderzoek bij Calmeyer nog lopende was; vijf bleven achter omdat ze ernstig ziek

⁶⁴ Van Dinter, *Kleine historie van Gennep*, 352.

⁶⁵ Van Dinter, *De joden van Gennep*, 78.

⁶⁶ Brief Cohen met naamlijst 2 april 1943, GA Venlo, Archief 228, Gemeentesecretarie Venlo, inv. nr. 1402.

⁶⁷ Van hen werden er twee later alsnog gearresteerd en vermoord. 21 mensen uit de groep overleefden.

⁶⁸ Munnicks en Levels, *Van kazemat tot kelderleven*, 607.

⁶⁹ Correspondentie april 1943, Stadsarchief Roermond, Archief 1006, Gemeente Roermond 1934-1959, inv. nr. 1259.

⁷⁰ U gaat naar [dochter] Martha in Amsterdam.

⁷¹ Van der Bruggen, 'De ondergang van joods Roermond', 36. Mogelijk was Wilhelm Strauss zelfs het oudste Nederlandse slachtoffer in Sobibor. De voorzitter van de rechtbank die vonnis moest wijzen in de zaak Demjanjuk, Ralph Alt, noemde een in 1848 geboren man als oudste slachtoffer, terwijl hij verzuchtte: 'Hier zit ik in mei 2011 vonnis te wijzen over de moord in 1943, gepleegd op een in 1848 geborenene.' (met dank aan prof. J. Houwink ten Cate).

waren.⁷² Van deze 17 achterblijvers overleefden er veertien de oorlog.⁷³ Ofschoon de meeste protestant-gedoopte joden de oorlog overleefd hebben, geldt dat niet voor allen. Het echtpaar Wilhelm en Anna Gross uit Roermond moest gewoon mee naar Vught en werd via Theresiënstadt op 14 oktober 1944 in Auschwitz vergast.⁷⁴

Uit Gronsveld moest een gezin van vier personen, de familie Schaap, verhuizen naar Vught. Echter, de oude Heiman Schaap overleed op 6 april 1943 in zijn eigen bed in Gronsveld. Hun inwonende zoon Alexander en zijn vrouw deden aangifte van overlijden bij de gemeente en doken vervolgens onder. De dementerende Bina Schaap-Canther werd gedeporteerd en vermoord.⁷⁵

Gulpen en Vaals herbergden nog een groep bejaarde joodse inwoners. Per brief smeekte de vertegenwoordiger van de Joodsche Raad in Vaals, het voormalige raadslid Jonas Adam Drielsma, bij de burgemeester van Vaals om aangepast vervoer voor hen:

Gelieve U Edele in deze brief een mededeling van de Joodsche Raad aan te treffen. [...], en verzoek U beleefd in overweeging te willen nemen, misschien in medewerking van de Edelachtbare Heer Burgemeester van Gulpen, of de mogelijkheid bestaat dat de in aanmerking komende personen van de Israelitische Gemeente Vaals-Gulpen met een extra daarvoor aangewezen bus met hun bagage naar een nog nader aan te geven trein naar Vught kunnen gebracht worden. Aangezien er alleen in Gulpen vier alleenstaande vrouwen van over 80 jaar en ouder, en ook nog hier in Vaals nog oude hulpbehoevende personen zijn. Ik zal zo vrij zijn bijgaande brief Maandag ochtend weder te laten afhalen, tenzij dezelve door U Edele mij vroeger door U wordt geretourneerd.

In de marge van deze brief stond met potlood geschreven; 'afgewezen'.⁷⁶ Desondanks schijnt het vervoer per taxi te hebben plaatsgevonden. De opperwachtmeester van de Marechaussee van Vaals zorgde ervoor dat de taxichauffeur op rekening van de *Sicherheitspolizei* kon 'denken (sic) bij het gasstation te Lutterade'.⁷⁷ Taxibedrijf J.P. Caubo declareerde voor de rit fl.69,68.⁷⁸ Uit Gulpen waren acht joden naar Vught verhuisd, twee mannen en zes vrouwen. Vier woningen waren vrijgekomen.⁷⁹ Uit Vaals werden acht personen, allen ouderen, naar Vught gebracht. Twee oude mensen die op 9 april te oud of te ziek werden geacht, werden alsnog op 24 april per taxi nagezonden.⁸⁰

Van het vertrek van de laatste legale joden uit Valkenburg maakte de politiecommissaris na de oorlog een verslag, waarin hij zijn eigen straatje schoon veegde door de vertegenwoordiger van de Joodsche Raad te beschuldigen:

Ik weet niet meer precies op welke datum, [...] heeft het nog achtergebleven deel der Joodsche bevolking te Valkenburg persoonlijk een oproep van de *S. D.* gekregen, zichzelf te melden te Westerbork. Ook van die hebben er nog enkelen kunnen onderduiken, doch het grootste deel heeft zichzelf gemeld, en is vertrokken per trein. Ik meen dat de Joodsche Raad de gehele leiding van dit vertrek verzorgde. Te Valkenburg belastte zich met de leiding de heer Gustaaf Hertog, muzikleeraar. Toen allen die komen zouden aan het station aanwezig

⁷² Lijst Burgemeester Roermond 9 april 1943, Stadsarchief Roermond, Archief 1006, Gemeente Roermond 1934-1959, inv. nr. 1259.

⁷³ Het echtpaar Herz-Löb en de heer Maier Krämer werden later gearresteerd op hun onderduikadres, en vergast.

⁷⁴ Van der Bruggen, 'De ondergang van joods Roermond', 31.

⁷⁵ GA Eijsden-Margraten, Gemeentearchief Gronsveld, inv. nr. 834.

⁷⁶ Brief Drielsma 5 april 1943, GA Vaals, inv. nr. 1342.

⁷⁷ Brief Opperwachtmeester 24 april 1943, GA Vaals, inv. nr. 1342.

⁷⁸ Brief Burgemeester Vaals 5 november 1943, GA Vaals, inv. nr. 1342.

⁷⁹ Brief Burgemeester Gulpen 12 april 1943, Rijckheydt, Archief T402, Gemeente Gulpen, inv. nr. 664.

⁸⁰ Frits Kern et al., '40-'44. *De jaren tussen Einmarsch en Bevrijding* (Vaals 1994) 86.

waren, zeide hij tegen deze mensen: 'Nu ga ik ook mijn vrouw en bagage halen en kom bij jullie.' Hertog is echter nimmer gekomen, en is met zijn vrouw te Valkenburg ondergedoken. Dien bewuste nacht hebben zich tenminste dertig Joodsche personen gemeld. De verzameling had plaats in Hotel Tummers, en wij moesten weer ter handhaving der orde aanwezig zijn.⁸¹

In Amstenrade bestond de resterende joodse bevolking uit een oude zieke dame, mevrouw Ida Wolff-Gutmann en twee jonge meisjes, kleindochters van mevrouw Wolff. Omdat mevrouw Wolff ernstig ziek was, vroeg de burgemeester aan de *Sicherheitspolizei* om uitstel van de 'verhuizing' naar Vught. Dat werd toegestaan, op voorwaarde dat een week later de drie per auto naar Vught zouden worden overgebracht. Op 20 april vertrokken de beide zusjes inderdaad per auto, maar ze kwamen nooit in het kamp aan. Zij doken onder en overleefden de oorlog. Hun grootmoeder overleed op 20 mei 1943 in Amstenrade.⁸²

Tenslotte gaan we iets uitvoeriger in op de gebeurtenissen in Heerlen. In die stad verbleven begin april legaal nog 30 joden. Burgemeester Van Grunsven deed alle moeite om hen in Heerlen te laten blijven. Hij maakte een lijst van de dertig mensen en noteerde achter vrijwel alle namen de reden waarom zij, naar zijn mening, niet konden worden overgebracht: 12 werden aangeduid als ziekelijk; twee anderen waren onmisbaar omdat zij een ziekelijk familielid verzorgden; één was oorlogsinvalid; twee waren onmisbaar als lid van de Joodsche Raad en van zes werd vermeld dat ze gemengd gehuwd waren. Een anonieme ambtenaar deed in een microscopisch handschrift achter op een nutteloos geworden persoonskaart verslag van de inspanningen die hij en zijn als 'Sp' aangeduide collega, in opdracht van de burgemeester, deden om de mensen in Heerlen te kunnen houden:

6/4-43 – 9.45. E. Golstein [vertegenwoordiger Joodsche Raad in Heerlen HvR] belt op en zegt dat 3 familieleden van hem in Brabant vrijstelling hebben gekregen van aanmelding te Vught wegens vertegenwoordiging Joodsche Raad. Zaak besproken met Burg[emeester]. Zegt dat ik mij terzake in verbinding moet stellen met Sp. Ofwel Sp of ik opbellen naar Amsterdam. Volgens Golstein [...onleesbaar woord] dhr. Austersünten [Aus der Fünten HvR] van de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung*. Sp geen tijd, daarom ik opgebeld. Volgens Burg eerst spreken over zieken, en daarna over vrijstelling G[olstein].

6/4-43 – 4 uur n.m. Gesproken met dhr A[us der Fünten] te A[msterdam]. Zegt dat zieken allen weg moeten: komen ook elders weer in ziekenhuis, en allen zonder uitzondering weg, ook hier in ziekenhuis. Burg moet maar autobus bestellen, gebeurt elders ook. Weet niet of G[olstein] vrijstelling krijgt. Meent dat alleen in Maastricht vertegenwoordiger Joodsche Raad blijft. Indien G vóór zaterdag geen bericht heeft, moet hij vertrekken. Een en ander aan Burg meegedeeld. Heeft zaak met C[ommissaris] d[er] Prov[incie] besproken. Volgens dien niets meer aan te doen. Sp zal morgen trachten nog onderhoud hebben met *Sicherheitspolizei*. Burg morgen [...onleesbaar woord] opbellen of nog nieuwe gezichtspunten zijn. Burg vindt goed dat ik G inlicht over onderhoud met A[us der Fünten] te A[msterdam].

4.30 n.m. G[olstein] opgebeld en ingelicht. Ook nog gezien op bespreking Sp. Zal hem morgen nader opbellen. Hem in overweging gegeven alsnog voor vrijstelling tussenkomst in te roepen van Joodsche Raad Amsterdam. Zal dat dadelijk doen.

⁸¹ Verslag Politie Valkenburg over oorlogsjaren 7 juni 1946, GA Valkenburg, Archief gemeente Valkenburg-Houthem, inv. nr. 3180. De informatie is behalve infaam ook onjuist. De mensen moesten zich melden in Vught en niet in Westerbork. Bovendien gingen die dag niet dertig, maar negen personen vanuit Valkenburg naar dat kamp.

⁸² Euregionaal Archief, Archief Gemeente Amstenrade, inv. nr. 619.

7/4-43 – 11 uur v.m. Sp belt op en vraagt resultaat onderhoud met dhr A[us der Füntén] te A'dam. Terzake ingelicht. Sp zegt gesproken te hebben met *Sicherheitspolizei* Maastricht. Volgens hem moet allen weg. Behalve zieken die geneeskundige verklaring hebben dat zij ziek zijn en niet op reis kunnen, Golstein zou nog enige dagen langer mogen blijven om alles te regelen. Moet daarna echter weg. Zal via Vreemdelingendienst G[olstein] inlichten.

11.30 uur. Burg vraagt mij exemplaar van verordening uit courant. Hem ingelicht over kwestie joden (zieken) en geval Golstein, volgens bericht Sp. Geeft mij in overweging G[olstein] in te lichten. Verzocht nog nader schrijven over een en ander. De verordening aan juf Rutten doorgegeven (7/4 – 2 u n.m.).⁸³

Van de groep van dertig bleven er uiteindelijk tien legaal achter: acht gemengd gehuwden en twee zieke hoogbejaarde dames. Twaalf personen doken onder, onder wie Golstein en zijn vrouw.⁸⁴ Op 13 april kon de burgemeester melden dat er acht joden, vier mannen en vier vrouwen, naar Vught waren vertrokken.⁸⁵

Judendurchgangslager 's-Hertogenbusch

Het concentratiekamp Vught verschilde in veel opzichten van Westerbork.⁸⁶ Westerbork was een *Durchgangslager* alleen voor joden. In Vught daarentegen zaten, in aparte delen van het kamp, zowel joden als andere gevangenen opgesloten. Het kamp stond, als enige in Nederland, rechtstreeks onder het *SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt* van Heinrich Himmler. De eerste gevangenen waren niet-joden, afkomstig uit Kamp Amersfoort. Zij arriveerden op 13 januari 1943 in het *SS-Konzentrationslager 's-Hertogenbusch*. Op 16 januari kwamen de eerste 450 joden in een aparte afdeling: het *Judenauffangslager*.⁸⁷ Vught werd, in tegenstelling tot Westerbork, door de joden beschouwd als een werkkamp. En werken betekende ook: in Nederland blijven. Om die reden gaven de meeste joden en ook de Joodsche Raad, de voorkeur aan deportatie naar Vught boven Westerbork. De Raad spande zich in om zo snel mogelijk industriële bedrijven in Vught te laten komen. De dagelijkse leiding werd in handen gelegd van een joodse kampleiding onder *Lagerälteste* Richard Süsskind en diens rechterhand dr. Arthur Lehmann, die werd benoemd tot *Leiter der inneren Verwaltung und Lagerschreiber*. Het feit dat Vught werd voorgesteld als een werkkamp, bracht ook een 'onderdanige' houding van veel joodse gevangenen met zich mee. Joden werden in de waan gelaten dat ze voor een deel hun lot in eigen hand hielden en in Nederland zouden mogen blijven, wanneer ze hard werkten en zich niet kritisch opstelden.⁸⁸

In tegenstelling tot Westerbork en in het verlengde van de economische functie van het kamp, werd van de gevangenen ook het beroep geregistreerd. Joodse en niet-joodse mannen werden aan het werk gezet in bedrijven binnen het kamp: een lompensorteerderij, een bedrijf dat vliegtuigen sloopte en een vestiging van Philips. Bovendien werden er plannen gemaakt voor een diamantslijperij. Veel mannen uit het kamp moesten in *Außenkommando's* buiten het kamp zware arbeid verrichten. Een

⁸³ Aantekening onbekende ambtenaar 6 en 7 april 1943, Rijckheydt, Archief 016 DOS 2, Gemeente Heerlen, inv. nr. 3515Z.

⁸⁴ Van Rooij-Trienekens, *Joden in Heerlen*, 45; en: Lijst Burgemeester Heerlen april 1943, Rijckheydt, Archief 016 DOS2, Gemeente Heerlen, inv. nr. 3482; en: Lijst Burgemeester 1 april 1943, Rijckheydt, Archief 016 DOS 2, Gemeente Heerlen, inv. nr. 3515Z.

⁸⁵ Brief burgemeester Heerlen, 13 april 1943, Rijckheydt, Archief 016, Dossiers Gemeente Heerlen, inv. nr. 1521.

⁸⁶ Gegevens ontleend aan: De Jong, *Het Koninkrijk, deel 8, tweede helft*, 606 en 680, en *deel 6, eerste helft*, 353.

⁸⁷ Later werd deze naam veranderd in *Judendurchgangslager*.

⁸⁸ Marieke Meeuwenoord, *Mensen, macht en mentaliteit achter prikkeldraad* (Amsterdam 2011) 120-132.

van deze commando's werd ingezet voor het graven van tankgrachten bij Moerdijk.⁸⁹ Ook op het Duitse vliegveld in Venlo werd een joods *Außenkommando* vanuit Vught tewerkgesteld.⁹⁰

Van 7 tot 10 april kwamen ongeveer vierduizend joden uit de acht perifere provincies het kamp Vught binnen, waarvan 215 uit Limburg. Onmiddellijk na aankomst werden de gezinnen gescheiden. Mannen, vrouwen met hun kinderen tot vier jaar en de kinderen van vijf tot en met dertien jaar werden in drie afzonderlijke barakken gehuisvest. De kinderen werden verder verdeeld in leeftijdsgroepen. De leden van een gezin zagen elkaar alleen op zondagmiddag en deze ontmoetingen konden ook nog worden afgezegd wanneer er in het kamp een besmettelijke ziekte heerste. De mannen jonger dan zestig jaar werden ingedeeld bij de arbeidsploegen. De ouderen liepen doelloos rond. Vught was een kamp van honger, ziekte, angst en eenzaamheid.⁹¹ Door de aankomst van de joden uit 'de provincie' groeide begin april 1943 de bevolking van het *Judendurchgangslager* van 4500 tot 8681 personen, waaronder 1774 kinderen.⁹² De bestaande kampschool werd opgeheven: alle ruimtes moesten worden benut om de bewoners te huisvesten. Kinderen ontvingen geen onderwijs meer, maar moesten wel op appèl staan.⁹³

De meeste bewoners pasten zich zo goed en zo kwaad als het ging aan de omstandigheden aan. Op 17 april werd een kleine groep hoogbejaarden, onder wie zes Limburgers, overgeplaatst naar Westerbork, vanwaar zij met de trein van 27 april naar Sobibor werden afgevoerd. Maar grote beroering ontstond er op 8 mei. Het vreselijke bericht kwam dat alle ouderen zouden worden overgeplaatst naar Westerbork. David Koker, een gevangene met een functie waardoor hij doorgaans goed was geïnformeerd, hield een dagboek bij. Hij beschreef hun vertrek: '[...] oude mensen, gesteund tussen jonge [...] gebogen onder bagage allen, op rug en schouders [...] alsof ze van de ene barak naar de andere gingen, en niet naar Polen'.⁹⁴ De schrijver had geen illusies meer over de toekomst. Onder de 1949 mensen die op 8 mei van Vught naar Westerbork verhuisden, waren ook de Limburgers, ouder dan zestig jaar, 126 mensen.⁹⁵ Ook gezinnen met méér dan drie kinderen werden in dit transport opgenomen, evenals de 211 patiënten van het kampziekenhuis.⁹⁶ De meesten van hen bleven maar drie dagen in Westerbork. Zij sliepen daar in de barakken 57, 58 en 60; meestal man en vrouw in dezelfde barak, maar op een andere rij bedden. Alleen de (vele) zieken werden opgenomen in een van de ziekenhuisbarakken 81 tot 85.⁹⁷ Na drie dagen, op 11 mei, werden de meesten gedwongen in de goederentrein te stappen, die hen naar Sobibor zou brengen, waar zij op 14 mei werden vergast.

Het was een merkwaardig transport dat op 11 mei vertrok uit Westerbork. Naast 120 strafgevallen bestond het in meerderheid uit zieken en bejaarden, onder wie 93 Limburgers. Van hen waren er slechts zes jonger dan zestig jaar en deze zes waren de echtgenotes of dochters van een oudere. Ook de niet-Limburgers waren in meerderheid ouder dan zestig jaar. (tabel 5).

Tabel 5. Leeftijdverdeling transport 11 mei 1943 naar Sobibor

⁸⁹ Janneke de Moei, *Joodse kinderen in het kamp Vught* (Amsterdam 1999) 15-22.

⁹⁰ Michman, Beem en Michman, *Pinkas Geschiedenis*, 552.

⁹¹ De Moei, *Joodse kinderen*, 49.

⁹² Wekelijkse meldingen van de Kommandatur over aantal joden in kamp Vught, NIOD, Archief 250g, Kamp Vught, inv. nr. 19.

⁹³ De Moei, *Joodse kinderen*, 41.

⁹⁴ David Koker, *Dagboek geschreven in Vught* (Amsterdam 1977) 112-113.

⁹⁵ Schrift met overzicht inschrijvingen in kamp Westerbork, NIOD, Archief 250i, Kamp Westerbork, inv. nr.196.

⁹⁶ Een lijst van deze zieken lag in het archief van het Herinneringscentrum Westerbork. Op deze lijst, genoemd de Hoplaliste Krankenhaus staan 211 namen.

⁹⁷ Archief Herinneringscentrum Westerbork, verkregen van en met dank aan Guido Abuijs

	Geb. tot 1882	Geb. 1883-1926	Geb. vanaf 1927	totaal
Limburgers	87	6	0	93
Gehele transport	706	584	157	1447
Exclusief strafgevallenen	681	489	157	1327

De jongere Limburgers die op 8 mei in Vught achterbleven, vertrokken op een later tijdstip in groepen eveneens naar Westerbork. Op 23 mei gingen 12 Limburgse personen van Vught naar Westerbork, allen jongeren. Een van hen, Sigmund Knieberg uit Nieuwenhagen, kwam weer terug naar Vught en ging opnieuw aan het werk in het Moerdijk-commando. Hij overleefde zijn latere deportatie naar Auschwitz. De elf anderen kwamen terecht in de trein van 28 mei naar Sobibor.

De grootste schok moest nog komen. Op 6 en 7 juni vertrokken alle kinderen met minstens één van hun ouders: ruim 1300 kinderen met 1500 volwassenen. Dit is het beruchte kindertransport. Onder hen 33 Limburgers: 4 vaders, 13 moeders en 16 kinderen. Zij verbleven slechts korte tijd in Westerbork, want op dinsdag 8 juni stapten de meesten in de goederentrein naar Sobibor, waar zij op 11 juni de dood vonden in de gaskamer. Bij dit transport, dat in zijn geheel bestond uit 3014 personen, waren 28 Limburgers, onder wie elf kinderen. De jongste was Helja Lichtenstein uit Limbricht, 18 maanden oud.⁹⁸

Op 3 juli werd opnieuw een grote groep mensen van Vught naar Westerbork overgebracht. Volgens De Jong waren dat de gehuwde vrouwen en hun volwassen dochters. Dat klopt echter niet met de gegevens uit ons eigen bestand. Onder de 22 Limburgers die op die dag naar Westerbork gingen waren 13 mannen. In de maanden daarna vertrokken groepsgewijs de overige mannen en vrouwen.

Sommige mannen en vrouwen werden langdurig in Vught tewerkgesteld in arbeidscommando's. Benoit Zondervan uit Sittard kwam terecht in het *Philipskommando*. Hij ging op 7 oktober 1943 naar Westerbork, maar werd door Philips begin 1944 teruggehaald naar Vught. Hij bleef daar, tot op 3 juni 1944 de laatste joodse bewoners van dit kamp rechtstreeks naar Auschwitz werden gedeporteerd. Opnieuw via bemiddeling van Philips kwam hij daar in een 'goed' werkkamp terecht, waar hij kon werken als elektricien en voldoende te eten kreeg. In de winter werd hij overgeplaatst naar een reeks andere kampen waar de behandeling extreem slecht was. Hij overleed op 15 januari 1945 in Wüstegiersdorf aan uitputting en honger.⁹⁹ Twee vrouwen, Erna Majer-Feldheim uit Hoensbroek en Mira Fränkel-Silbermann uit Maastricht, ook ingedeeld bij de Philipsgroep, overleefden de oorlog.¹⁰⁰

Sobibor

⁹⁸ De Moei, *Joodse kinderen*, 86.

⁹⁹ Nathan Wijnperle, *Zou ik het willen overdoen? Het levensverhaal van een joodse overlevende. (met inleiding en medewerking van Jac. Lemmens)* (Sittard 1969) 23; en : serie brieven van en aan Benoit Zondervan, Euregionaal Archief.

¹⁰⁰ Wij hebben ons gehouden aan de data die blijken uit een overzicht van binnengekomen gevangenen in Kamp Westerbork, NIOD, Archief 250i, Kamp Westerbork, inv. nr. 196. De Jong geeft andere data op blz. 681 van deel 8, tweede helft van *Het Koninkrijk*. De Jong heeft waarschijnlijk geen kennis gehad van het document dat wij hebben gebruikt en zich gebaseerd op de herinnering achteraf van een anonieme dagboekschrijver, die later A. Santegoeds bleek te heten en die een boekje schreef onder de titel: *De Hel op de Vughtse Heide, door no. 469* (Utrecht, zonder datum).

De massamoord op de laatste Limburgse joden vond plaats in Sobibor bij Lublin in Polen.¹⁰¹ Het overgrote deel van de West-Europese joden werd naar Auschwitz gedeporteerd. In dit kamp kwamen veel mensen meteen bij aankomst in de gaskamer terecht, maar uit de meeste transporten werden een aantal personen geselecteerd om in het concentratiekamp of in een van de vele buitenkampen te werken. De meerderheid van die dwangarbeiders kwam om het leven door hongersnood of ziekte, of werd op een later tijdstip alsnog vermoord in de gaskamer. Een aantal overleefde en kon na de oorlog de verschrikkingen van Auschwitz navertellen. Auschwitz was ook het enige overgebleven vernietigingskamp gedurende het laatste oorlogsjaar, de andere kampen waren door de Duitsers met de grond gelijk gemaakt. Daarom heeft iedereen wel eens gehoord van Auschwitz. Sobibor daarentegen was, evenals Treblinka en Belzec, een vernietigingskamp dat aanvankelijk bedoeld was voor de snelle en totale uitroeiing van de Poolse joden.¹⁰² Vrijwel alle aangevoerde mensen werden meteen na aankomst vergast. Er zijn bijna geen overlevenden. De enigen die langer dan een paar uur verbleven in de drie kampen waren mensen die de fabriek van de dood draaiend moesten houden. Zij verrichtten diensten voor de aanwezige SS-ers en bewakers, sorteerden de buitgemaakte goederen, stookten de crematoria en beroofden de lijken van hun gouden tanden. De drie genoemde kampen zijn daarom bij veel mensen veel minder bekend. Ze waren de laatste verblijfplaats van bijna anderhalf miljoen joden, de meeste uit Polen. Ongeveer 170.000 mensen vonden de dood in Sobibor. Om niet opgehelderde redenen werden van maart tot juli 1943 ook 34.313 Nederlanders gedeporteerd naar dit kamp.

Sobibor was een kamp met een oppervlakte van 25 hectare. Het was met prikkeldraad in verschillende compartimenten verdeeld en als geheel ook omgeven door drie rijen prikkeldraad onder elektrische spanning. Aan de binnenzijde van de omheining bevond zich een brede sloot. Het kamp werd gecontroleerd vanaf wachttorens en door bewakers die konden lopen over een pad tussen twee rijen prikkeldraad. De trein met gevangenen reed, via een aftakking van de spoorlijn van Chelm naar Wlodawa, het kamp binnen. Elke trein werd uitgeladen in gedeelten van ongeveer 600 gevangenen, zoveel als de gaskamers in één keer konden bevatten. De gevangenen stapten uit op een speciaal aangelegd perron van aangestampte aarde en liepen over een straat, die in het kamp de *Schlauch* genoemd werd, naar een groepje barakken aan het andere einde van het kamp, onder geleide van gewapende Oekraïners en een aantal joodse gevangenen van het *Bahnhofkommando*. Zij werden daar toegesproken. Hen werd verteld dat ze waren aangekomen in een werkkamp. Zij moesten hun papieren en waardevolle voorwerpen inleveren in een barak, die de *Kassa* werd genoemd. Omdat zij vuil en bezweet waren van de lange reis, moesten zij zich uitkleden in de openlucht of onder een afdak, 'om daarna een douche te kunnen nemen'. De vrouwen werden vervolgens kaalgeschoren door joodse 'kappers', die hen soms hun ware lot toefluisterden. Daarna liepen eerst de vrouwen en kinderen en even later de mannen, naakt de tweehonderd meter lange weg naar de gaskamers. De weg maakte halverwege een bocht, waardoor de eindbestemming voor de vertrekkenden niet zichtbaar was. Nadat de deuren van de gaskamers waren gesloten, werden de dieselmotoren gestart, die de koolmonoxide leverden waarmee de slachtoffers werden vermoord. Via een kijkgat in de deur stelden de bewakers vast wanneer binnen niemand meer bewoog. Daarna werden de deuren opengemaakt en een joods *Sonderkommando* versleepte de lijken, nadat die eerst waren ontdaan van gouden tanden, naar de verbrandingsroosters in de openlucht.

In dit oord kwamen 170.000 mensen, 34.413 Nederlanders, 241 Limburgers om het leven. Er vertrokken 19 goederentreinen van Westerbork naar Sobibor tussen 2 maart en 20 juli 1943. In elk hiervan zaten één of meer Limburgers. In de trein van 11 mei, het eerder vermelde 'Ouderentransport', zaten er 93, maar er waren ook aanzienlijke groepen Limburgers op 18 mei (28),

¹⁰¹ Gegevens uit deze paragraaf zijn ontleend aan: Jules Schelvis, *Vernietigingskamp Sobibor* (Amsterdam 2008).

¹⁰² Deze actie had de naam gekregen van *Operation Reinhard*, naar de in 1942 door het Tsjechische verzet geliquideerde SD-chef Reinhard Heydrich.

25 mei (31), het 'Kindertransport' op 8 juni (28) en de twee laatste transporten op 13 en 20 juli (respectievelijk 19 en 24). Geen van hen kwam terug.

De kleine groep 'werkjoden' in Sobibor kwam op 14 oktober 1943 in opstand. Enkele honderden gevangenen, een paar Nederlanders, waarschijnlijk geen Limburgers, wisten te ontsnappen. 47 van hen overleefden de oorlog. De Duitsers lieten daarna het hele kamp afbreken en camoufleerden de plaats door er een bos te planten. Zo bleef Sobibor tientallen jaren onzichtbaar en werd het vrijwel vergeten.

Bergen-Belsen en Theresiënstadt

Er werden ook groepen joden naar Theresiënstadt en naar Bergen-Belsen gedeporteerd. Men beschouwde hen als bevoorrechten. Bergen-Belsen, in mei 1943 geopend op de Lüneburger Heide, was een kamp waar joden werden opgesloten, die mogelijk in de toekomst zouden kunnen worden uitgeruild voor Duitsers die door de geallieerden werden vastgehouden: een *Austauschlager*.¹⁰³ De Duitsers sloten hier joden op die 'waarde' hadden op buitenlandpolitiek gebied, zoals staatsburgers van buitenlandse mogendheden en ook personen die een buitenlands paspoort hadden gekocht. Van sommigen werd verwacht of gehoopt dat zij ooit een flink losgeld zouden kunnen opleveren. Zij fungeerden ook als 'gijzelaars' om maatregelen tegen Duitse staatsburgers in het buitenland te voorkomen. Joden in Bergen-Belsen waren voorlopig vrijgesteld van deportatie naar de vernietigingskampen. Aanvankelijk waren de levensomstandigheden er niet uitgesproken slecht.¹⁰⁴ Er werden 3500 Nederlanders naar dit kamp gedeporteerd: met name personen die beschikten over paspoorten van Latijns-Amerikaanse landen of over toestemming om zich te vestigen in Palestina (de Palestina-certificaten). In de laatste fase van de oorlog verslechterden de levensomstandigheden in Bergen-Belsen dramatisch. Er kwamen toen opnieuw Nederlanders aan, zowel joden als niet-joden: mensen die afkomstig waren uit Auschwitz en andere kampen, voortgedreven in Dodenmarsen voor de komst van de Russische legers uit. In de laatste vier maanden vóór de bevrijding en ook nog in de maanden erna stierf een groot deel van de ingezetenen, ongeveer 50.000 mensen, als gevolg van de afgrijselijke omstandigheden in het kamp.¹⁰⁵ Zij overleden aan honger en ziekten. Onder hen de helft van de Nederlandse joden.¹⁰⁶

Van de acht Limburgers, die naar dit kamp werden gedeporteerd, overleefden er vijf. Onder hen Ferdinand Levie uit Maastricht, die werd gedeporteerd naar Bergen-Belsen voordat de juridische procedure of hij als voljood moest worden beschouwd, was afgerond. Onder de overlevenden waren ook Syma Wisnizc-Grünspan en haar vriend Benjamin Sonnenberg uit Heerlen. Zij werden, na onderduik, gearresteerd en op 15 februari 1944 gedeporteerd naar Bergen-Belsen. De keus viel op dit kamp, omdat Syma en Benjamin beschikten over – gekochte – paspoorten uit een Latijns-Amerikaans land. Zij behoorden tot de groep van 136 joden, die op 21 januari 1945 vanuit Bergen-Belsen vertrok en enkele dagen later in het Zwitserse Sankt-Gallen aankwam. Zij waren het 'bewijs van goede wil' van de Duitsers, voor wie toen duidelijk was dat zij de oorlog hadden verloren. De uitgehongerde en zieke mensen reisden door naar Marseille, zonder overigens in de beginfase hulp te krijgen van de Zwitserse en de Nederlandse autoriteiten.¹⁰⁷ Het echtpaar Hersz en Anna Weiss-Rosenberg uit Heerlen, gedeporteerd naar Theresiënstadt en vandaar naar Auschwitz overgebracht, kwam in 1945 in Bergen-Belsen terecht. Hersz overleed daar in maart, Anna op 31 mei, zes weken na de bevrijding van het kamp. Zij leden en stierven daar samen met enkele Limburgse priesters,

¹⁰³ Gegevens uit deze paragraaf zijn ontleend aan: Jules Schelvis, *Vernietigingskamp Sobibor* (Amsterdam 2008).

¹⁰⁴ Alexandra-Eileen Wenck, *Zwischen Menschenhandel und Endlösung. Das Konzentrationslager Bergen-Belsen* (Paderborn 2000) 383-394.

¹⁰⁵ Onder hen Anne Frank en haar zus Margot.

¹⁰⁶ Eberhard Kolb, *Bergen-Belsen 1943 bis 1945* (Göttingen 1996) 77-86; en: De Jong, *Het Koninkrijk deel 8, tweede helft*, 737-745.

¹⁰⁷ De Jong, *Het Koninkrijk deel 10b, tweede helft*, 885-886; en: Van Rooij-Trienekens, *Joden in Heerlen*, 55.

waaronder belangrijke hulpverleners van joden: Leo Moonen, de secretaris van de bisschop, pastoor Henry Vullingsh, pater Beatus (Gerard) van Beckhoven en de kapelaans Jac Naus en Giel Berix.

Theresiënstadt in Tsjechië had een dubbele functie. Het was een *Judendurchgangslager* voor de joden uit het *Protektorat* Bohemen en Moravië (Tsjechië) en in die zin vergelijkbaar met Westerbork. Daarnaast was het een *Altersghetto*. Aan de joden die vanuit Duitsland naar Theresiënstadt werden gedeporteerd was door de nazi's een onbezorgde oude dag toegezegd in dit 'bejaardenoord'. Het werd ook gebruikt als een propagandakamp, toen in juni 1944 het Internationale Rode Kruis een inspectiebezoek mocht brengen aan een Duits kamp voor joden. Ook werd hier in september 1944 de propagandafilm *Hitler schenkt den Juden eine Stadt* opgenomen. Het beloofde 'onbezorgde karakter' bleek echter op een misverstand te berusten. Er werd in het overbevolkte *Altersghetto* honger geleden en de bewoners stierven in groten getale aan ziekte en gebrek. Er werden bijna vijfduizend Nederlandse joden naar dit kamp gedeporteerd. Onder hen waren notabelen, medewerkers van de Joodsche Raad, leden van het kamp personeel van Westerbork en protestant-gedoopte joden. Toen in april 1943 de eerste Nederlanders arriveerden, was de situatie ten opzichte van 1942 weliswaar verbeterd, maar er heerste nog altijd honger. Nog erger was dat veel van de naar Theresiënstadt gedeporteerden in een later stadium alsnog werden doorgestuurd naar Auschwitz.¹⁰⁸ Dat gebeurde met 2000 van de 5000 Nederlanders, die in het kamp terecht kwamen. Dat gebeurde ook met de helft van de 48 Limburgers.

Onder degenen die Theresiënstadt niet overleefden, was het gezin Bogen-Hertz uit Beek. Samuel Bogen had behoord tot de 'kampstaf' van Westerbork. De drie personen werden op 4 september 1944 gedeporteerd naar Theresiënstadt en later doorgestuurd naar Auschwitz. Ook Anna Weiss-Rosenberg uit Heerlen overleefde niet. Zij was waarschijnlijk naar Theresiënstadt gedeporteerd, omdat er op het einde van de oorlog nog discussie bestond of zij moest worden beschouwd als jood of als zigeunerin. Het protestantse echtpaar Wilhelm en Anna Gross uit Roermond werd, na zijn verblijf in Theresiënstadt, op 14 oktober 1944 in Auschwitz vergast. Flora Baer-Salomon uit Roermond overleefde wel. In haar geval was aan het einde van de oorlog nog niet duidelijk of zij als gemengd gehuwd moest worden beschouwd. Ook Simon Trompetter, halfjood, maar gehuwd met een joodse vrouw, was lid van de Nederlands-Hervormde Kerk. Terwijl zijn vrouw Bertha Trompetter-Salomons naar Sobibor werd gedeporteerd, 'mocht' Simon met hun drie kinderen op 4 september 1944 naar Theresiënstadt samen met andere protestant-gedoopte joden. Zij overleefden.¹⁰⁹

Uit Theresiënstadt kwamen ook de mensen terug, die behoorden tot de zogenaamde 'Barneveld-groep'. Op voorspraak van de Secretarissen-Generaal K.J. Frederiks en J. van Dam waren in 1942 honderden, betrekkelijk willekeurig geselecteerde, 'waardevolle' joodse burgers ingesloten in kasteel De Schaffelaar in Barneveld. Onder hen bevonden zich de Maastrichtse advocaat en procureur mr. Rudolph von Geldern en zijn vrouw. Von Geldern was deken geweest van de Limburgse Orde van Advocaten, totdat hij op bevel van de bezetter uit zijn functie was ontheven. In september 1943 verhuisde de hele Barneveld-groep naar Westerbork en in september 1944 naar Theresiënstadt. Vrijwel alle 'Barnevelders' kwamen na de bevrijding levend thuis, ook het echtpaar Von Geldern.¹¹⁰

Limburgers en de Holocaust

In Limburg waren de joden uit het openbare leven verdwenen. Wij hadden hen laten gaan.¹¹¹ Welke rol hadden niet-joden daarbij gespeeld?

¹⁰⁸ De Jong, *Het Koninkrijk deel 8, tweede helft*, 730-736.

¹⁰⁹ GA Kerkrade 1795-1946, inv. nr. 2515.

¹¹⁰ Joggli Meihuizen, *Smalle marges. De Nederlandse advocatuur in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2010) 241-245 en 254-256.

¹¹¹ Verwijst naar tekst op het zigeunermonument in Beek, van Math van Kampen: 'Wij lieten hen gaan.'

De meeste Limburgers waren ernstig geschokt door het gedwongen vertrek van de joden uit hun stad of dorp. Wij beschreven eerder, om een paar voorbeelden te noemen, dat op 25 augustus 1942 mensen stonden te huilen in Meerssen en Geleen, toen de joden werden weggevoerd en dat in Venlo zelfs een opstootje plaatshad. Maar wat *deden* de Limburgers om deportatie te voorkomen? Het is erg moeilijk om daar informatie over te krijgen. Hulp aan joden vond per definitie plaats in stilte. Er werd niets over opgeschreven en de meeste personen die er meer over zouden hebben kunnen vertellen, zijn overleden. Na de oorlog hebben tal van personen, bestuurders, politiemensen en gewone burgers, getuigenis afgelegd van hun 'heldhaftige', maar helaas mislukte pogingen om joden te redden. Ik kan me echter niet aan de indruk onttrekken dat veel van die beweringen op zijn minst zijn beïnvloed door de wens om achteraf hun gedrag goed te praten, of alsnog een klein aandeel te verwerven in de status van Nederlanders als 'heldenvolk'. Hoe moeten we de naoorlogse verklaring interpreteren van Jonkheer mr. R.A.T.M. van Rijckevorsel, de burgemeester van Gulpen? Hij beschreef in zijn 'Herinneringen' zijn handelen op 7 april 1943, toen alle joden van Gulpen zich moesten verzamelen voor vertrek naar Vught: 'Die avond hebben wij hen bericht dat wij de tijd voor onderduiken gekomen achtten.'¹¹² Geen enkele van de joodse ingezetenen van Gulpen dook onder. Zou de burgemeester zo weinig gezag hebben gehad bij zijn burgers? Of zou zijn advies hen niet hebben bereikt?

Zonder enige twijfel hebben Limburgse bestuurders en politieagenten soms bevelen van de bezetter getraineed en gesaboteerd. De burgemeester van Gronsveld kreeg een uitbrander van de Gewestelijk Directeur van Politie in Eindhoven, omdat hij te laks was met het uitvoeren van maatregelen tegen joden:

Het is mij gebleken dat UEdelachtbare behoort tot de hoofden van plaatselijke politie die mijn aanschrijvingen regelmatig te laat beantwoorden. [...] Ik meen te mogen vertrouwen dat UEdelachtbare door strenge orders aan Uw personeel en nauwgezette controle zult medewerken om aan dezen ongewenschten toestand een einde te maken.¹¹³

Er was verzet onder Limburgse bestuurders. Enkelen hebben verzetsdaden met hun dood moeten bekopen. Bijna al die feiten vonden plaats na het einde van de jodendeportaties, in de laatste 18 maanden van de oorlog. Ze hadden vaker betrekking op de uitzending van gedwongen arbeidskrachten naar Duitsland dan op de arrestatie van joden. De algemene indruk is dat tot april 1943 de Nederlandse bestuurders, ambtenaren en politiemensen waren bevangen door een gevoel van machteloosheid en morrend en met een bezwaard geweten, hebben gedaan wat de Duitsers van hen eisten. De Duitse bezetter ging op een geraffineerde manier om met Nederlandse bestuurders: door af en toe een concessie te doen leek het alsof er ruimte was voor onderhandelingen. Dat was één der redenen waarom de meeste bestuurders en hun ambtenaren aanbleven.¹¹⁴ Zij werden intensief ingeschakeld bij de ambtelijke voorbereiding van discriminatie en wegvoering van Limburgse joden. Zij leverden honderden lijsten die de bezetter nodig had: lijsten van joden van allerlei leeftijdscategorieën en nationaliteiten, lijsten van hun bezittingen en van hun woningen. Maar misschien was dat slechts de zichtbare buitenkant van het beleid. Ik zal hierna bespreken wat bekend is over de houding van de Commissaris der Provincie, de burgemeesters, politiemensen en andere Limburgse burgers.

Sedert februari 1941 was de NSB-er Graaf Max de Marchant et d'Ansembourg 'Commissaris der Provincie'. Dat was veel Limburgers een doorn in het oog. In een, in april 1941, illegaal verspreid blaadje van een groep, die zich 'Comité Vrij Limburg' noemde, werd Marchant verweten, dat hij zich

¹¹² R.A.T.M. van Rijckevorsel, burgemeester van Gulpen, *Enige herinneringen aan de periode van de Wereldoorlog*, manuscript in SHCL Maastricht.

¹¹³ Brief Procureur-Generaal 11 februari 1942, GA Eijsden-Margraten, Gemeentearchief Gronsveld, inv. nr. 1381.

¹¹⁴ Moore, *Slachtoffers en overlevenden*, 101.

had teruggetrokken als gedelegeerd Commissaris bij de 'N.V. Parasinfabrieken te Amstenrade, hierbij uitgaande van de overweging, dat zijn functie als N.S.B.-commissaris voor Limburg kwalijk paste bij die van verantwoordelijk beheerder bij een Joodsche onderneming'.¹¹⁵

De Graaf stak zijn nationaal-socialistische gezindheid niet onder stoelen of banken. Op 8 augustus 1941 werd, zoals eerder beschreven, (tijdelijk) de verplichting om borden met het opschrift 'Joden niet gewenscht' te plaatsen bij een aantal openbare gelegenheden, beperkt tot die gemeenten die een functie hadden als badplaats of *Kurort*. Marchant spande zich in om het aantal Limburgse gemeenten, die tot beperkende maatregelen voor joden verplicht waren, te vergroten. Hij deed dat door middel van een brief aan de Secretaris-Generaal van Binnenlandse Zaken. Hij schreef: '[Het valt] mij moeilijk mij zonder meer bij Uw besluit d.d. 20 dezer neer te leggen zonder in conflict te komen met de door mij aan de bezettingsautoriteiten beloofde loyaliteit'.¹¹⁶

Marchant kreeg herhaaldelijk verzoeken van wanhopige joden die hem om hulp vroegen om deportatie te voorkomen. In december 1942 schreef hij aan de burgemeester van Gulpen:

De joodsche inwonster uwer gemeente, de weduwe Th. Franken-Gans te Ingber, heeft zich herhaaldelijk tot mij gewend om tusschenkomst ter voorkoming dat zij, als joodsche, zal worden weggevoerd. Ik verzoek U deze vrouw gerust te stellen, en haar mede te delen dat het niet de bedoeling is, dat zij zal worden weggehaald.¹¹⁷

Kennis over de misdaden van het regime van Hitler bracht de loyaliteit van Marchant althans uiterlijk niet aan het wankelen. In een bijeenkomst met de burgemeesters van Limburg op 27 februari 1944 wees hij erop, dat

het in de huidige omstandigheden onvermijdelijk is, dat aan de burgemeesters wel eens medewerking wordt gevraagd aan overheidsmaatregelen, waarmede zij zich innerlijk moeilijk kunnen verenigen, maar dat naar mijn mening in zulke gevallen het belang van de bevolking vordert dat zij hun bezwaren zoo mogelijk ter zijde stellen, aangezien zij niet steeds kunnen beoordeelen welke overwegingen tot het nemen van de genoemde maatregelen hebben geleid, noch welke opmerkingen bij de [...] besprekingen met de Duitse autoriteiten naar voren zijn gebracht.¹¹⁸

Ik heb nergens bewijzen gevonden dat Marchant op het gebied van antisemitische regelgeving voor de troepen uitliep. Er zijn evenmin aanwijzingen, dat hij veel heeft ondernomen om het lot van zijn joodse onderdanen te verzachten. Zijn invloed op de deportatie van de joden uit Limburg is waarschijnlijk beperkt gebleven.

In 1941 waren 64 Limburgse burgemeesters afgetreden uit protest tegen het Duitse bestuursstelsel. De meesten van hen waren vervangen door leden van de NSB. Op het einde van het jaar waren van de 85 Nederlandse NSB-burgemeesters er maar liefst 40 werkzaam in Limburg. Het is de vraag of er een directe relatie bestaat tussen overlevingskansen van Limburgse joden en de politieke kleur van hun burgemeester.¹¹⁹ In de gemeenten Sittard en Kerkrade was het percentage overlevenden het laagst van Limburg, maar in Beek het hoogst. In alle drie de gemeenten was een NSB-burgemeester. Bovendien: ook burgemeesters die aanbleven tijdens de oorlog, hebben soms

¹¹⁵ Illegaal pamflet Comité Vrij Limburg april 1941, Stadsarchief Roermond, Archief 1006, Secretarie Gemeente Roermond 1934-1959, inv. nr. 690.

¹¹⁶ Brief Commissaris 23 augustus 1941, NIOD, Archief 123, NSB. Inv. nr. 1707.

¹¹⁷ Brief Commissaris der Provincie 1 december 1942, Rijckheyt, Archief T402, Gemeente Gulpen, inv. nr. 664. Mevrouw Franken werd op 8 april 1943 gedwongen naar Kamp Vught te gaan. Zij overleed 14 mei in Sobibor.

¹¹⁸ Verslag Commissaris aan de Secr.-Gen. Van Binnenlandse Zaken 22 februari 1944, RHCL, Archief 04.05, Commissaris der Provincie, inv. nr. 384.

¹¹⁹ Croes en Tammes, *Gif laten wij niet voortbestaan*, 323-331.

zwaar gecollaboreerd. De vóór de oorlog benoemde burgemeester Paul Reijmer van Roermond voerde alle opdrachten van de bezetter nauwgezet uit en bleef de hele oorlog in functie.¹²⁰ Van twee Nederlandse gemeenten, Oss en Beilen, is bekend dat de daar fungerende burgemeesters de bevelen om joden te arresteren, saboteerden (Oss) of weigerden (Beilen). In beide gevallen leidde dat niet tot een percentage overlevenden hoger dan het landelijk gemiddelde. Tijdens de bezetting werd de invloed van de burgemeester op de politie als gevolg van reorganisaties steeds kleiner.

De politie was in hoge mate ingeschakeld bij maatregelen tegen en arrestaties van joden. In twee fasen van de bezetting had Limburg te maken met twee verschillende politiestructuren. Er vond een ingrijpende reorganisatie van de politie plaats. In 1942 bestond nog grotendeels de oude organisatievorm, waarbij de burgemeester de voornaamste opdrachtgever was van de gemeentepolitie in de steden en van de veldwachters op het platteland. Toch werd de burgemeester ook toen al soms gepasseerd. In augustus 1942 gaf de *Zentralstelle* het bevel om joden te arresteren rechtstreeks aan de Commissaris van Politie in Maastricht.¹²¹ In Roermond bereikte het bericht van de ophanden zijnde arrestaties de burgemeester via de Chef van de Marechaussee.¹²² In 1943, toen de provincie *judenfrei* werd gemaakt en bij de opsporing van onderduikers, liep de bevelslijn doorgaans van de Duitse autoriteiten via de Directeur-Generaal van Politie naar de Gewestelijk Politie President in Eindhoven. Deze kon bevelen doorgeven zowel aan de burgemeesters als aan de hoofden van de Gemeentepolitie en de Gewestelijk Marechausseecommandanten.

Joden werden vrijwel altijd gearresteerd *door of in opdracht van de Sicherheitspolizei*.¹²³ Bij de 'reguliere' deportaties van augustus 1942 en bij de *razzia's* van 10 en 11 november werd het praktische werk echter overal gedaan door de Limburgse politie. Vanaf eind 1942 groeide daar steeds meer weerstand om aan de jodenvervolgung mee te werken. Daarom werden de Duitsers vaak gedwongen zelf arrestaties uit te voeren of een beroep te doen op politiemensen die waren opgeleid in Schalkhaar, de Vrijwillige Hulp Politie, de Landwacht (de voormalige zelfbeschermingsorganisatie van de NSB) of op speciale colonnes van 'jodenjagers'.¹²⁴ Toch bleef de plaatselijke politie op sommige plaatsen tot in 1943 actief betrokken bij de jacht op joden en bij de arrestatie van zigeuners in 1944.¹²⁵ Als inzet of assistentie van de lokale politie werd verlangd, kreeg deze een telefonische opdracht daartoe. Blijkens een verklaring voor de Zuiveringscommissie na de oorlog deed de *Sicherheitspolizei* dit verzoek soms rechtstreeks aan de dienstdoende politieambtenaar, die dan zonder tussenkomst van zijn superieuren tot arrestatie overging of de helpende hand bood aan de Duitse politie.¹²⁶

Over de mate waarin het voor Nederlandse politieambtenaren was toegestaan, of zelfs voorgeschreven, om de Duitse autoriteiten te helpen bij de arrestatie van joden, bestond aanvankelijk onzekerheid. Volgens de Nederlandse wet was het verboden om burgers te arresteren die niets hadden misdaan tegen Nederlandse wetten. Verschillende gezagsdragers gaven tegenstrijdige richtlijnen hierover.¹²⁷ Daarom had in oktober 1941 de Inspecteur van de Marechaussee een circulaire doen uitgaan waarin stond dat door de Marechaussee, in afwachting van nadere instructies, geen medewerking mocht worden verleend aan de arrestatie van joden. Die richtlijn kwam in de nasleep en algemene verontwaardiging over de *razzia's* in Amsterdam en

¹²⁰ Munnicks en Levels, *Van kazemat tot kelderleven*, 614.

¹²¹ Brief Commissaris van Politie 25 aug. 1942, RHCL, Archief 20.108A, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1739.

¹²² Meldingsbericht Marechaussee 24 augustus 1942, Stadsarchief Roermond, Archief 1006, Secretarie Gemeente Roermond 1934-1959, inv. nr. 1258.

¹²³ In begin augustus, bij de arrestatie van de katholieke joden door de *Ordnungspolizei*.

¹²⁴ In 't Veld, *De SS en Nederland*, 131-132.

¹²⁵ Fijnaut, *De geschiedenis van de Nederlandse politie*, 123.

¹²⁶ Rapport voor de Zuiveringscommissie, Euregionaal Archief, Gemeentearchief Sittard doos 223.

¹²⁷ Fijnaut, *De geschiedenis van de Nederlandse politie*, 120.

Twente. De Gevolmachtigde voor de Reorganisatie van de Nederlandsche Politie constateerde een jaar later, op 30 oktober 1942, dat er bij de politie nog steeds bezwaren bestonden tegen medewerking aan de arrestatie en het transport van joden en gijzelaars. Politie mensen bleven zich beroepen op de genoemde circulaire van de Inspecteur van de Marechaussee. De Gevolmachtigde stelde nu duidelijk dat er andere tijden waren aangebroken en dat de circulaire buiten werking was gesteld. Vanaf die datum moest

aan opdrachten van de bevoegde Duitse autoriteiten tot arrestaties, transport en voorgeleiding van Joden, gijzelaars of andere personen, zoowel door de Rijks- als door de Gemeentepolitie gevolg [...] worden gegeven, waarbij zoo noodig van ten dienste staande hulpmiddelen zooals motorvoertuigen gebruik kan worden gemaakt. Arrestaties en transporten dienen in beginsel te worden verricht door de politie-instantie welke de opdracht heeft ontvangen.¹²⁸

Een jaar later, op 11 oktober 1943 werd door Rauter de bestaande praktijk nog eens bevestigd in een brief aan de Gewestelijk Politie President in Eindhoven, die als titel had: 'Gezagsverhoudingen Duitse en Nederlandsche Politie'. Rauter stelde:

[...] de bevoegdheid om haar [de Nederlandse politie HvR] de noodige bevelen te geven wordt door mijzelf [Rauter] en bij mijn afwezigheid door den *Befehlshaber der Ordnungspolizei* en den *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD*, ieder voor zoover hun arbeidsterrein betreft, uitgeoefend. [...]. [Ook] heb ik, om een onmiddellijk en krachtdadig optreden der geheele Politie mogelijk te maken, de lagere organen der Duitse Politie gemachtigd, richtlijnen en bevelen van niet-principieele aard, speciaal met betrekking tot actief politiewerk, aan de Nederlandsche Politie te verstrekken. Dergelijke bevelen en richtlijnen moeten natuurlijk onvoorwaardelijk nageleefd en uitgevoerd worden.¹²⁹

In Limburg waren slechts zes politieambtenaren lid van de NSB. Toch heeft over het algemeen de politie, waarschijnlijk met tegenzin, de Duitse bevelen uitgevoerd. Agenten waren eenvoudig gewend om orders op te volgen en hun leidinggevendenden steunden in toenemende mate de bezetter. Dat een weigering om orders op te volgen tot ernstige sancties zou kunnen leiden, zal ook een bijdrage hebben geleverd aan een aan de bezetter loyale opstelling. Politie mensen hadden een loyaliteitsverklaring afgelegd en bij speciale gelegenheden liet hun chef deze nog eens herhalen. In juli 1943 moesten alle politieambtenaren van Maastricht met hun handtekening bevestigen dat zij hadden kennis genomen van de voorschriften 'ter bestrijding van het vluchten van joden'.¹³⁰ Deze verklaring was overigens in flagrante strijd met de richtlijnen die het Episcopaat inmiddels had uitgevaardigd: het werd hierin aan katholieke politie mensen verboden om mee te werken aan arrestatie van joden.¹³¹

Het is moeilijk vast te stellen of politiefunctionarissen *werkelijk* loyaal opdrachten hebben uitgevoerd of deze misschien heimelijk hebben gesaboteerd. Openlijke weigering was zeldzaam. In Utrecht weigerden in februari 1943 vijftien van de 180 manschappen om joden te arresteren. Een aantal van hen werd naar een concentratiekamp gestuurd, anderen doken onder.¹³² Dergelijke openlijke weigeringen zijn wij in Limburg niet tegengekomen. In het geheim is wel een en ander gedaan om joden te helpen, maar dat staat meestal niet in de archieven. Immers van het uitvoeren van opdrachten werden wel en van het saboteren ervan, doorgaans geen verslagen gemaakt. Er waren

¹²⁸ Circulaire Gevolmachtigde 30 oktober 1942, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1512.

¹²⁹ Brief Gewestelijk Politiepresident 11 oktober 1943, GA Kerkrade 1795-1946, inv. nr. 2322.

¹³⁰ Afgetekende lijst van ambtenaren, RHCL, Archief 20.108A, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1738.

¹³¹ Snoek, *De Nederlandse kerken*, 103-104.

¹³² Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 457.

mogelijkheden tot sabotage. Bij de massa-arrestatie van 25 augustus 1942 kregen de joden een dag tevoren bezoek aan huis van een politieman, die hun de oproeping overhandigde en liet tekenen voor ontvangst. Niemand kan weten wat er in de vertrouwelijkheid van de woningen is besproken tussen politieman en jood. Na de oorlog claimden veel politieagenten dat zij een dag vóór de deportatie de joden waren gaan 'waarschuwen'. Dat was op zijn best slechts een deel van de waarheid. Toch zal dat zeker wel eens zijn gebeurd. Vooral in kleinere plaatsen maakten de politieagenten gewoon deel uit van de dorps- of stadsgemeenschap en kenden zij hun joodse medeburgers al langere tijd. Tandarts Jef Heydendael in Maastricht geeft een voorbeeld in zijn naoorlogse herinneringen: 'Het gezin Drielsma alhier wonende aan den Groote Gracht, [werd] steeds op de hoogte gehouden wanneer de Politie razzia's op Joden moest houden. [De politie heeft] Drielsma op tijd gewaarschuwd toen hij aangehouden moest worden.'¹³³

Er waren uitingen van onbehagen bij politiemensen, die zich vertaalden in 'lijdelijk verzet'. In december 1942 deed een lid van de NSB in Venray bij de Kringleider zijn beklag over de lokale politie: NSB-ers waren bekogeld met stenen, terwijl zij affiches plakten met de tekst 'Wereldvijand nummer 1' [joden dus]. Bovendien waren de pamfletten de volgende dag afgescheurd. De NSB-er meldde:

Toen ik dit aan veldwachter Janssen ging vertellen, beweerde hij dat hij geen fietsbanden kon krijgen, en daarom geen tijd had om daarop te letten. Ik zie veldwachter Janssen nog elke dag fietsen, dus hij heeft nog fietsbanden. Tweedens, dit heeft met fietsbanden niets uit te staan, daar één bord vlak bij het politiebureau staat [...]¹³⁴

De Heerbancommandant (leider) van de Weer-afdeeling der NSB van Valkenburg, J. Smeets, deed bij de Procureur-Generaal bij het Gerechtshof te Den Bosch zijn beklag over het slappe optreden van de Valkenburgse politie tegenover joden:

Over het algemeen treedt de politie in Limburg niet op tegen demonstratieve handelingen van tegenstanders en handhaving verordeningen tegenover Joden. Een typisch staaltje mocht ik gisteren zelf constateeren. In Valkenburg wordt veel aan wintersport gedaan [...] op de Cauberg. [...] Ik constateerde dat op een slee 3 personen gezeten waren, respectievelijk met een roode, witte en blauwe muts getooid; op een andere slee iemand met een rood-wit-blauwe vlag getooid, groot 20 à 14 cm op de borst. Het talrijke publiek betuigde hiermee haar voldoening. Enkele joden namen lustig deel aan de sport. Aan het einde van de baan bevond zich een marechaussee van de Brigade Valkenburg, genaamd Draaijer, welke dit alles constateerde en niet ingreep. Ik heb mij telefonisch gewend tot den commandant der Brigade, Opperwachtmeester Franssen, welke ten opzichte der demonstraties met rood-wit-blauw optreden toezegde, echter wat de joden betreft vermeende dat dit wel toegestaan was. De S.D., door mij geïnformeerd, zegde uitdrukkelijke opdrachten toe. Later is dan ook inderdaad hiertegen opgetreden. Ik vermeen in Uw geest te handelen door bovenstaande te rapporteeren, en Uw aandacht te vestigen op de opvattingen der politie; speciaal ook wat het cafébezoek door joden betreft. HOU-ZEE, De Heerbancommandant."¹³⁵

De genoemde Opperwachtmeester J. Franssen stelde inderdaad een onderzoek in op verzoek van zijn baas, de Districtscommandant der Marechaussee in Maastricht:

Het sleeën door de joden heb ik niet beschouwd als een overtreding van de betreffende verordeningen, omdat de sleet sport op meerdere plaatsen te Valkenburg wordt beoefend, doch nergens als sportvermaak is georganiseerd.[...] Wel meen ik de joden, die te Valkenburg

¹³³ P.M.M.A. Bronzwaer, *Vier jaar zwijgen. Maastricht in dagboekfragmenten en herinneringen 1940-1944* (Maastricht 1994) 52. De familie Drielsma dook onder en overleefde de oorlog.

¹³⁴ Brief Groepsleider N.SB 15 december 1942, GA Venlo, Gemeentearchief Venray 1942-1090, inv. nr. 6730.

¹³⁵ Brief Weer-Afdeeling NSB, 2 'Sprokkelmaand' (februari) 1942, GA Valkenburg, Archief gemeente Valkenburg-Houthem, inv. nr. 3078.

wonen, en de meesten van hun prilste jeugd af, of hier geboren zijn, voldoende te kennen, [dat ze] het niet in hun hoofd zullen en durven te halen, een tegen hen uitgevaardigd voorschrift opzettelijk te overtreden. De joden die hier wonen zijn over het algemeen als het ware met de gewone bevolking vergroeid.¹³⁶

In Sittard speelde in 1942 een fel conflict tussen NSB-burgemeester M.F.L.A. Welters en een deel van zijn politiecorps. Het conflict spitste zich toe op de vraag in welke mate politieambtenaren zich moesten aanpassen aan de 'nieuwe orde'. De burgemeester eiste van zijn politiemensen dat zij de provinciale landdag van het nationaal-socialistische Rechtsfront zouden bezoeken. Veel agenten voelden daar niets voor. Commissaris van Politie J.A. van 't Hof steunde hen en liet de burgemeester weten dat er tussen hemzelf en de burgemeester geen enkele samenwerking meer mogelijk was. Twee politieambtenaren deden daar nog een schepje bovenop. Agent P. Dusch schreef aan de burgemeester, dat hij een bezoek aan de Landdag van het Rechtsfront strijdig achtte met de katholieke moraal:

Aangezien het Nederlandsch Episcopaat bij herhaling en nadrukkelijk het lidmaatschap en elke andere ondersteuning van o.m. de Nationaal Socialistische Beweging verbodt, is bij mij de neiging tot nadere kennismaking nooit sterk geweest. Al heb ik mogelijk wel andere en Hoogere verboden van het katholiek geloof overschreden, in deze was de verleiding niet zoo groot, waar de theoretische en vooral de praktische toepassing van het Nationaal-Socialisme mij niet de overtuiging kan schenken als zoodanig de beste politieke hervormingsleer te zijn.

Ook zijn collega W. Langendonck drukte zich uit in vergelijkbare termen.¹³⁷

Politiemensen die niet wensten mee te werken aan de Duitse maatregelen of die zoveel mogelijk probeerden te traineren, kwamen daardoor vaker in conflict met hun NSB-burgemeester. In Weert vond zelfs een vechtpartij plaats tussen NSB-burgemeester J.M.W. Rösener Manz en zijn politiechef. De laatste werd overgeplaatst, maar de burgemeester kreeg een officiële berisping van het Vrederechtshof voor ambtenaren.¹³⁸

Het kon echter ook anders. Salomon Silber geeft in zijn dagboek een voorbeeld hoe enkele Heerlense politiemensen de joden in de stad intimideerden. Op 28 februari 1943 noteerde hij:

Op zekere dag werd mevrouw Sonnenberg uitgenodigd om op het politiebureau te verschijnen. Zij was zeer zenuwachtig en gebrekkig. De Nazi's hebben haar zo ondervraagd dat ze bijna was flauwgevallen. Zelfs een stoel boden ze haar niet aan. Ze vroegen haar of ze van haar meisjesnaam Grynspan heet. Inderdaad was dat zo.¹³⁹ Of zij dan familie was van de Grynspan die in 1939 de Duitse ambassadeur in Parijs had doodgeschoten.¹⁴⁰ [...] Een Nazibeul heeft tegen haar geschreeuwd en gescholden, en haar bedreigd: Als hij er achter zou komen dat zij wel familie van hem is zou hij haar direct naar het concentratiekamp sturen.¹⁴¹

Dit verhaal zou een eenzijdig beeld kunnen geven van de politie van Heerlen, die ook meermalen lijkt te hebben geprobeerd het beleid van de Duitsers ten aanzien van joden te saboteren. Een veelzeggend verhaal is de arrestatie van de Rotterdamse kunstschilder Hartog Beem. Deze werd op

¹³⁶ Rapport Opperwachtmeester Franssen 13 februari 1942, GA Valkenburg, Archief gemeente Valkenburg-Houthem, inv. nr. 3078.

¹³⁷ Brieven Dusch en Langendonck 10 november 1942, Euregionaal Archief, Gemeentearchief Sittard, doos 223.

¹³⁸ Dagboek Linssen, *Oorlogskroniek Stramproy en omgeving*, 24 november 1943, GA Weert, afdeling handschriften.

¹³⁹ Zij heette Grünspan.

¹⁴⁰ Een vergissing: niet de ambassadeur was vermoord, maar een lid van het ambassadepersoneel.

¹⁴¹ Silber, *Een Joods gezin in onderduik*, 101.

24 juni 1943 in Heerlen aangehouden in gezelschap van een 'arische' vrouw, Trijntje Overdorp. Beiden werden een dag later overgebracht naar het politiebureau van hun woonplaats Rotterdam. Daar werden zij ingesloten in een politiecel. Trijntje deelde haar cel met een mevrouw K.. In de twee dagen dat beide vrouwen samen in de kleine ruimte verbleven, deed Trijntje in goed vertrouwen aan haar lotgenote verslag van haar arrestatie in Heerlen. K. verklikte haar echter bij de Rotterdamse politie. Volgens haar had Trijntje het volgende verhaal verteld:

Ik ben op donderdag 1 Juli 1943 [Zij vergist zich: het was op 24 juni HvR] in Heerlen met dien Jood door de politie te Heerlen aangehouden en ingesloten. De politie was zeer welwillend voor mij en voor dien jood. Zij wilden ons laten vluchten, doch op de vlucht verloor de Jood Beem zijn pantalon, en kwam te vallen, waardoor hij weer werd aangehouden, omdat het anders voor het publiek te veel in de gaten liep. [...] In de politiewacht zijn wij gefouilleerd, en werd van mij in beslag genomen: een gouden vulpotlood, een ring, [...]. Deze sierraden en goederen heeft de politie aldaar behouden, zeggende: 'Anders gaan die rotmoffen er toch maar mee schuiven.' Ik heb in de cel te Heerlen drie brieven mogen schrijven naar Jodenvrienden van mij, welke door de politie zijn overgeschreven en verzonden. Ook die kennis van mij, van wie ik steeds mijn distributiebonnen ontvang, is door hen gewaarschuwd. Ik kreeg steeds vier volle distributiekaarten, waarvan ik er één voor mijzelf behield, en de andere zond ik naar de ondergedoken joden. De papieren die op mij werden gevonden, waaronder ook eenige Engelse pamfletten, zijn door de politie verscheurd, en in de w.c. geworpen. Op vrijdag 25 Juni zijn wij op transport gesteld naar Rotterdam, en in de trein hebben wij gezellig [met de Heerlense agenten HvR] zitten praten. In Rotterdam gekomen heb ik met goedvinden van de politie die ons begeleidde, in een telefooncel aan de Coolsingel mijn advocaat mr. Versteegen opgebeld [...]

Zowel Trijntje, als Hartog Beem werden verhoord, naar aanleiding van de 'vermoedelijke jodenbegunstiging door de Nederlandsche Politie te Heerlen'. Beiden ontkenden ten overstaan van de Rotterdamse politie de door mevrouw K. vertelde versie van het gebeuren.¹⁴²

Salomon (Louis) Sternfeld uit Venlo, gemengd gehuwd, betrokken bij het Venlose verzet, deed na de oorlog aangifte tegen de Venlose politieagenten die hem op 7 januari 1943 hadden gearresteerd. In de processtukken verklaart een andere politieambtenaar uit Venlo, Hendrik Wierks, dat hij zelf de dag vóór de arrestatie Sternfeld had opgezocht op zijn onderduikadres om hem te waarschuwen tegen de ophanden zijnde arrestatie. Sternfeld ontkende dit tijdens het proces niet.¹⁴³

Soms waren politieambtenaren actief betrokken bij de onderduik van joden. Bij de politie van Roermond werkten twee ambtenaren die veel gedaan hebben om joden te helpen door hen te waarschuwen voor een dreigende arrestatie en hen aan valse papieren en aan onderduikadressen te helpen. Hans van Mierlo stal wapens voor het verzet en hielp op zijn minst negen joden aan een onderduikadres in Beegden en Helden. Hij werd later door de *Sicherheitspolizei* gearresteerd, maar wist uit de gevangenis van Maastricht te ontsnappen. Van Willem Heiligers, eveneens lid van het korps van Roermond, is bekend dat hij voor joden gunstige processen-verbaal opmaakte.¹⁴⁴

Alle gemeentelijke politiecorpsen moesten in de laatste twee jaar van de oorlog maandelijks rapport uitbrengen aan de Duitse instanties over 'bijzondere gebeurtenissen' in hun verzorgingsgebied. Deze maandrapporten zijn in veel gemeenten bewaard gebleven. Het is opvallend hoe weinig hierin staat

¹⁴² Proces-verbaal Politie Rotterdam 7 juli 1943, Rijckheyt, Archief 065, Gemeentepolitie Heerlen, inv. nr. 228. Hartog Beem overleed op 23 juli 1943 in Sobibor; het lot van Trijntje Overdorp kennen wij niet.

¹⁴³ Wierks, inspecteur van politie in Venlo, had zelf een joodse onderduiker in huis, de heer Robert Voss; zie Hol, *Joodse vluchtelingen in Venlo*, 128. Voor het verslag van Sternfeld: Proces-verbaal Politie Venlo 9 april 1946, GA Venlo, Archief 31, Gemeentepolitie Venlo, inv. nr. 257.

¹⁴⁴ Munnicks en Levels, *Van kazemat tot kelderleven*, 615.

vermeld over maatregelen tegen of arrestaties van joden. De meeste maandrapporten bevatten een steeds terugkerend zinnetje als: 'Joden werden niet aangehouden.'¹⁴⁵

De 35 politieambtenaren uit Kerkrade werden na de oorlog, evenals hun collega's elders, beoordeeld door een Zuiveringscommissie. Het doel van deze 'zuivering' was niet op de eerste plaats om de rol van de politie bij de jodenvervolgung te beoordelen, maar vooral de voormalige 'foute' elementen, zoals NSB-ers, uit het korps te verwijderen. In het kader hiervan werd een overzicht gemaakt van afkeurenswaardige daden van alle agenten uit Kerkrade. Drie van hen werden ervan beschuldigd te hebben meegeholpen aan de vervolging van de joden in die stad. Een agent had een jood aangehouden, twee anderen hadden meegeholpen bij huiszoekingen naar joodse onderduikers. Dit aantal (drie) is veel kleiner dan het aantal politiemensen dat werd beschuldigd van optreden tegen stakers, weigeraars van de arbeidsinzet en illegale duivenhouders.¹⁴⁶ Voor de meeste Limburgse politieagenten is het arresteren van joden zeker niet de belangrijkste bezigheid geweest.

Tegen het einde van de oorlog koos de politie steeds duidelijker de kant van het verzet. In Valkenburg vond op 22 juni 1944 een gewapende overval plaats op een Distributiekantoor. Hierbij werd de burgerbewaker licht gewond door een paar klappen op zijn hoofd. Er werden veel distributiebonnen buitgemaakt. De dienstdoende wachtmeester J.H. op de Ven werd te hulp geroepen. Hij vertrok echter met de overvallers en was sindsdien spoorloos.¹⁴⁷ Bij een overval op 6 juli 1944 op een distributiekantoor in Helden – en dit kwam elders ook voor – hadden de overvallers de steun van een plaatselijke politieman. Wachtmeester G.W.A. van Amerongen beschikte over de sleutel van het gebouw en liet de overvallers binnen. Na het gebeuren dook hij onder.¹⁴⁸

Een aantal politiecommissarissen – uitzonderingen – onderscheidde zich door een overmatige ijver bij het arresteren van joden. O. Couperus, de Commissaris van Politie in Venlo, werkte nauw samen met de *Sicherheitspolizei*. Hetzelfde gold voor J. Berendsen, opperwachtmeester bij de politie en leider van de *Arbeits Kontrolle Dienst* van Venlo. Berendsen werd meestal begeleid door zes politieagenten uit Ommen en was altijd bewapend. Hij overschreed in zijn jacht op onderduikers zijn bevoegdheden en kreeg al gauw de bijnaam 'De schrik van Venlo'.¹⁴⁹ Op 1 juli 1943 trad in Roermond de nieuwe politiecommissaris Antonius (Toon) Roselle in functie. Hij was een felle antisemiet. Zijn beleid ten aanzien van de kleine groep resterende joden was zelfs radicaler dan dat van de Duitse instanties. De katholieke joodse familie Bromberg was reeds driemaal eerder gearresteerd, maar steeds weer naar Roermond teruggekomen. Bromberg was arts, jurist en voorzitter van de Raad van Beroep. Het gezin beschikte over een vergunning om ook na 9 april 1943 in Roermond te mogen blijven. Roselle liet op 24 februari 1944 het gezin opnieuw arresteren en naar Westerbork brengen.¹⁵⁰ Op dezelfde dag liet hij twee zoons van Officier van Justitie mr. P. Rieter arresteren, omdat zij blijk hadden gegeven van sympathie voor de Brombergs bij hun arrestatie.¹⁵¹

Limburgse artsen, huisartsen zowel als specialisten, waren soms in staat joden te helpen en deden dat. In de traditionele Limburgse samenleving hadden zij altijd al een tamelijk eigengereide en onafhankelijke positie. Zij hadden bovendien intensieve contacten met elkaar, hanteerden een strikt beroepsgeheim en werkten vanuit een grote mate van solidariteit met hun patiënten en hun collega's. Artsen zaten op een strategische plek. Immers de deportaties in augustus en november

¹⁴⁵ Onder meer in de maandrapporten van Ubach over Worms, GA Landgraaf, Archief Ubach over Worms 1911-1981, inv. nr. 527.

¹⁴⁶ Verslagen Zuiveringscommissie Politie Kerkrade 1946, GA Kerkrade, inv. nr. 5165.

¹⁴⁷ Maandrapport Politie Valkenburg juli 1944, GA Valkenburg-Houthem 1940-1981, inv. nr. 2724.

¹⁴⁸ Politieonnel maandrapport juni-juli 1944 Helden, GA Peel en Maas, Archief gemeente Helden 1940-1995, inv. nr. 1382.

¹⁴⁹ Seelen, *De mythe van Vrolijke Frans*, 54-55.

¹⁵⁰ Zij overleefden de oorlog in Bergen-Belsen.

¹⁵¹ Stadsarchief Roermond, Archief Pol. Opsporingsdienst, inv. nr. 105.

1942 heetten 'vertrek voor werkverruimende maatregelen in het oosten'. Voor werk moest men gezond zijn. Als iemand ziek was, werd hij of zij meestal vrijgesteld. Vaak betekende dat ook uitstel voor de rest van het gezin. Op grote schaal werden joden voor deportatie behoed doordat artsen verklaringen afgaven die de ziekte van iemand moesten aantonen. Er zijn in totaal meer dan honderd personen vrijgesteld wegens ziekte van henzelf of van een ander lid van het gezin. In de meeste gevallen waren daar medische verklaringen voor nodig. Vaak waren die verklaringen vals of op zijn minst te zwaar aangezet. Vermeld moet worden dat artsen door zo te handelen, achteraf gezien, zelf geen risico hebben gelopen. Geen enkele arts is, voor zover mij bekend, in de oorlog bestraft voor het opmaken van een valse medische verklaring. De meeste wegens ziekte vrijgestelde personen doken onder en overleefden de oorlog. In de gemeentearchieven liggen tientallen bewijzen dat een medische verklaring een rol heeft gespeeld bij de vrijstelling.

De ziekenhuizen lagen – ik citeerde reeds de woorden van de medewerkster van de Joodsche Raad bij de deportatie in augustus 1942 – vol met joden. Bij alle deportaties uit Roermond, Heerlen en Maastricht wisten enkelen daaraan te ontkomen, omdat ze werden opgenomen in de verschillende ziekenhuizen in Limburg.¹⁵² Veel patiënten verdwenen op enig moment spoorloos uit hun ziekenhuisbed. Zoals het jonge meisje Elfriede Kosten uit Heerlen, die door de behandelend arts op 28 februari 1943 als vermist werd opgegeven. Elfriede was op 10 november 1942 gearresteerd, maar na de arrestatie wegens een echte of voorgewende ziekte opgenomen in het ziekenhuis. Zij overleefde op deze manier de oorlog.¹⁵³ Mevrouw Regina Moses-David uit Venlo bleef maar liefst 18 maanden opgenomen in het Sint-Jozefziekenhuis in Venlo, van 20 november 1942 tot 30 juni 1944. Daarna dook zij onder in Velden. Helaas zonder het gewenste resultaat, want bij een razzia op 14 juli 1944 werd zij toch gearresteerd.¹⁵⁴ Het door een hersenziekte beschadigde meisje Henriette Kaufmann uit Geleen overleefde de oorlog doordat zij gedurende de hele oorlog opgenomen bleef in het ziekenhuis van Heerlen.¹⁵⁵ Mevrouw Rosa Salmang-Windmüller werd, toen zij bericht ontving dat ze naar Westerbork moest, door tussenkomst van haar huisarts, opgenomen in het ziekenhuis Calvariënberg. Kennelijk was de bezetter hiervan op de hoogte. In hetzelfde ziekenhuis en op dezelfde ziekenzaal, lagen nog twee joodse vrouwen. Deze werden op 11 januari 1944 door de *Sicherheitspolizei* opgehaald. Mevrouw Salmang werd echter tot de bevrijding ongemoeid gelaten.¹⁵⁶

Mevrouw K. Blom-Frank uit Rotterdam deed een zelfmoordpoging door de gaskraan open te draaien, toen zij op 2 december 1942 hoorde dat zij zou worden gedeporteerd. Zij werd opgenomen in het ziekenhuis in haar woonplaats, waar de musicus Boy Edgar in opleiding was tot arts. Edgar nam haar later mee naar Heumen bij Nijmegen, waar hij inmiddels werkte als assistent-huisarts. Toen daar later enkele joden werden opgepakt bij een razzi, verplaatste Edgar mevrouw Blom, opnieuw via veel omzwervingen en vermomd als zwaar-zieke patiënt, per auto naar Ottersum.¹⁵⁷

Ook veel huisartsen hielpen. In de woorden van Jef Heydendael:

Mevrouw Caen (Jodin), alhier wonende aan den Capucijnengang no 2, niet aangehouden in haar woning, ondanks opdracht de joden te arresteren. De dokter werd getelefoneerd, nam het geval echter te zwaar op. [...] SS liet vrouw Caen thuis. Deze dook onder.¹⁵⁸

In het vorige hoofdstuk zagen we hoe in Valkenburg diverse personen op 25 augustus 1942 thuis konden blijven dankzij verklaringen van hun huisartsen.¹⁵⁹ In Nieuwenhagen speelden de huisartsen,

¹⁵² Bronzwaer, *Vier jaar zwijgen*, 52.

¹⁵³ Proces-verbaal Politie Heerlen 28 februari 1943, Rijckheydt, Archief 065, Gemeentepolitie Heerlen, inv. nr. 224.

¹⁵⁴ Zij overleed op 6 september 1944 in Auschwitz.

¹⁵⁵ Brief C.I.B. 9 september 1946, RHCL, Archief 21.284A, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 304.

¹⁵⁶ Roebroeks en Andreas, *De Salmangs*, 19-21 en 51.

¹⁵⁷ Dagboek K. Blom-Frank, NIOD, Archief 244, Dagboeken, inv. nr. 734.

¹⁵⁸ Bronzwaer, *Vier jaar zwijgen*, 52.

A.A.J.J. van der Eerden uit Schaesberg en P.J. Snijders uit Nieuwenhagen, een sleutelrol bij het redden van zeven van de elf joden uit die gemeente. Van der Eerden liet Clara Knieberg in april 1943, na haar oproep om zich te melden in het kamp Vught, opnemen in het ziekenhuis van Heerlen, ofschoon zij kerngezond was. Vanuit het ziekenhuis dook zij onder.¹⁶⁰ De Venlose huisarts van mevrouw Emmy Bonn-Leijens liet haar op 24 augustus 1942 ook in het ziekenhuis opnemen. Zij hoefde daardoor niet mee naar Maastricht.¹⁶¹ Zij dook onder en overleefde de oorlog. In Roermond liet dokter Landman de jonge vrouw Helene Winter-Cahn als ‘zwaar zieke patiënt’ opnemen in het Laurentiusziekenhuis.¹⁶²

Burgemeesters, politiemensen, artsen, zij zaten op sleutelposities tijdens de deportaties. Maar het was ook de houding van de gewone Limburgse burgers ten opzichte van de joden, die medebepalend was of joden het besluit namen om al dan niet de bevelen van de bezetter op te volgen. In het algemeen paste de Nederlandse bevolking zich aan het Duitse beleid aan. Ook aan de jodenvervolgving, ook al werd deze bijna unaniem afgekeurd.¹⁶³ Wanneer burens en vrienden een hand uitstaken, was de kans groter dat de joden besloten om het avontuur van de onderduik aan te gaan. Een avontuur was het. De waarheid over wat er in het verre oosten gebeurde, was niet volledig en niet bij iedereen bekend. De gevaren van een onderduik voor joden en hulpverleners dacht men wel te kennen. Die gevaren waren levensgroot voor de jood: bij ontdekking, zo dacht men, wachtte hem Mauthausen. Zij waren ook groot, maar wel vaak overschat, voor de helpers. Over het tot stand komen van de onderduik spreek ik in het volgende hoofdstuk. In het kader van het huidige hoofdstuk gaat de aandacht uit naar wat er in Limburg gebeurde, nadat de joden uit het zicht waren verdwenen.

Afwikkeling van zaken

Met grote precisie en haast werden overal in Limburg de woningen en kamers van gedeporteerde joden door de lokale politie verzegeld. De sleutel van de woning moest worden ingenomen en ter beschikking gesteld aan de *Zentralstelle*. Het hoofd van politie bracht verslag uit aan zijn burgemeester. In augustus 1942 gebeurde dat dezelfde dag dat de bewoners waren weggevoerd. In Maastricht werden op 25 augustus 1942 door drie rechercheurs 31 woningen of delen van woningen verzegeld. Over de deuren werd plakband geplakt ‘met den stempel “Commissaris van Politie – Gemeente Maastricht”’. Een dag later werden een paar woningen nog eens extra beschermd door de buitendeuren ‘met ijzeren klammen (sic!) en schroeven’ vast te zetten.¹⁶⁴ Twee dagen later gaf de *Sicherheitspolizei* opdracht om de woning weer te openen, alle aan bederf onderhevige waren veilig te stellen en over te dragen aan de *Deutsche National Sozialistische Volkswohlfahrt*. Er werden uit de woning van Ernst Isaack aan de Groote Gracht 43 Maastricht onder andere meegenomen: ‘drie potjes, gedeeltelijk gevuld met jam, een botervlootje met wat boter, een flesch gedeeltelijk gevuld met limonadesiroop, en een stukje ham’. Soms viste door een vergissing van de burgemeester de *Volkswohlfahrt* achter het net. De levensmiddelen uit een verlaten joodse woning in Valkenburg

¹⁵⁹ Doktersverklaringen 24 augustus 1942, GA Valkenburg, Archief gemeente Valkenburg-Houthem, inv. nr. 3079.

¹⁶⁰ Clara Knieberg werd in 1944 vanuit haar onderduikadres toch gearresteerd, maar overleefde Auschwitz. Zie: Steinen, ‘Joden in de Tweede Wereldoorlog in Nieuwenhagen’, 125-127.

¹⁶¹ Interview met Hans Bonn 23 januari 1947, NIOD, Archief 250i, Archief Durchgangslager Westerbork, inv. nr. 1037.

¹⁶² Later werkte Helene onder een valse naam in de ziekenafdeling van het klooster Sankt Ludwig als verpleegster.

¹⁶³ Houwink ten Cate, ‘Mangelnde Solidarität’, 94.

¹⁶⁴ Rapporten Politie Maastricht 26 augustus 1942, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 612.

waren op 27 augustus 1942 al overgedragen aan de Nederlandsche Volksdienst en gedistribueerd onder noodlijdende kameraden, voordat de Duitse zusterorganisatie ze kwam opeisen.¹⁶⁵

Rijpe vruchten en gewassen die nog in de tuinen aanwezig waren werden niet vergeten.¹⁶⁶ Het buurtschapshoofd van de Winterhulp afdeling Gennep was boos op de burgemeester van zijn woonplaats. Wat was het geval? Uit Gennep was in augustus 1942 het gezin Andriessse weggevoerd. Andriessse bewoonde een huurhuis en de huiseigenaar had zich beklaagd bij de burgemeester dat al het rijpe fruit uit de tuin van de woning van Andriessse was weggehaald. De burgemeester zou de lokale NSB-ers als schuldigen hebben aangewezen. Zij zouden het fruit onder elkaar hebben verdeeld. Het hoofd van de Winterhulp eiste opheldering over deze ongefundeerde beschuldiging.¹⁶⁷ Op 6 augustus 1942, enkele dagen nadat de Roermondse familie Bromberg in het kader van de katholiekendeportatie was gearresteerd, werd bij de politie aangifte gedaan van diefstal van bloemkolen uit de tuin van Bromberg. De politie kon deze zaak oplossen: de buurvrouw had het gedaan.¹⁶⁸

De woningen werden enige tijd later onder toezicht van de politie leeggehaald. Hierbij moest ook de lokale leider van de NSDAP worden betrokken.¹⁶⁹ De burgemeester was verantwoordelijk voor de veilige opslag van de goederen. Van elke woning werd door de politie in duplo een nauwkeurige inventarislijst gemaakt, waarvan één exemplaar werd gezonden aan de *Einsatzstab Rosenberg*, die zorg moest dragen voor de inbeslagname van de inventaris. Daarna moest de woning opnieuw worden verzegeld. 'In alle woningen werd een groote wanorde aangetroffen,' schreef Opperwachtmeester Franssen aan de burgemeester van Valkenburg, 'en hieruit, alsmede uit het geringe aantal goederen dat nog aanwezig is, blijkt dat de joden vóór hun vertrek veel goederen hebben weggemaakt.'¹⁷⁰

Soms slaagde de leider van de NSDAP er niet in de woningen tijdig te laten ontruimen, omdat het de Spoorwegen ontbrak aan capaciteit om de geroofde meubels af te voeren. Op 30 maart 1943 schreef de partijleider van Maastricht een brief aan de *Dienststelle Osten* van de *Deutsche Reichsbahn* in zijn stad. Hij had een aantal joodse woningen dringend nodig voor Rijksduitsers en NSB-ers. De woningen stonden echter nog steeds vol met meubels van de joodse bewoners, in elke woning waren twee joodse gezinnen gehuisvest geweest. Hij was genoodzaakt 14 kubieke meter aan meubels tijdelijk op te slaan in de Duitse School in Maastricht. Dat zou fl.78,50 aan transportkosten betekenen, een bedrag dat hij ten spoedigste wilde terugontvangen van de Spoorwegen.¹⁷¹

Na de ontruiming werden de woningen meestal snel toegewezen aan woningzoekenden. Volksduitsers, NSB-ers en vooral gezinnen waarvan een man of zoon diende bij de *Waffen-SS* kregen hierbij voorrang. Daar kwam al snel een nieuwe categorie bij. Op 28 oktober 1942 liet de *Beauftragte für die Stadt Amsterdam* aan zijn collega's in de provincie weten dat de door deportatie vrijgekomen joodse woningen moesten worden bestemd voor uit de kustgebieden geëvacueerde personen. De *Beauftragte für Limburg*, Schmidt, en alleen hij, zou verder bepalen welke woningzoekende voor een vrijgekomen woning in aanmerking kwam. Op 5 augustus 1943 liet deze dat nog eens nadrukkelijk weten aan alle burgemeesters: '[Ik ...]weise nochmals ausdrücklich darauf hin, dasz die

¹⁶⁵ Correspondentie met Burgemeester Valkenburg augustus 1942, GA Valkenburg, Archief gemeente Valkenburg-Houthem, inv. nr. 3079.

¹⁶⁶ Van der Bruggen, 'De ondergang van joods Roermond', 41-42.

¹⁶⁷ Brief Hoofd Winterhulp Gennep, ongedateerd, GA Gennep 1940-1946, inv. nr. 117.

¹⁶⁸ Dagrapport Politie Roermond 6 augustus 1942, GA Roermond, Archief 2002, Gemeentepolitie Roermond, inv. nr. 739.

¹⁶⁹ Telegram Beauftragte für Amsterdam 28 oktober 1942, NIOD, Archief 086, Beauftragten, inv. nr. 397.

¹⁷⁰ Brief Politie Valkenburg 30 april 1943, GA Valkenburg, Archief gemeente Valkenburg-Houthem, inv. nr. 3079.

¹⁷¹ NIOD, Archief 086, Beauftragten, inv. nr. 432.

Judenwohnungen allein und ausschliesslich von hier vergeben werden.' Het was dus zinloos voor andere personen om te proberen een dergelijke woning te krijgen.¹⁷²

Toch ontstonden er meermaals meningsverschillen tussen de *Beauftragte* en de burgemeesters over de toewijzing van joodse woningen. Het beviel de *Beauftragte* allerminst dat de burgemeester van Maastricht al eigenhandig sommige woningen had verhuurd. Hij wilde precies weten wie de nieuwe huurders waren. Ook in Vaals was er een probleem. Meteen nadat de bewoners waren afgevoerd, legde daar een Duitser een claim op tafel: Walter Schaffrath, zojuist benoemd in de *Luftschutzwarndienst*, had dringend een passende woning nodig. De *Beauftragte* verzocht de burgemeester hem '*eine der durch den jüngsten Abtransport von Juden freigewordenen Wohnungen*' toe te wijzen. Kennelijk deed de burgemeester moeilijk, want enkele weken later volgde een aanmaning van de Commissaris der Provincie, waarin deze stelde dat '*de Beauftragte* het uitsluitend beschikkingsrecht heeft verkregen over alle onbewoonde woningen van joden, [...en dat hij verzocht ervoor] zorg te dragen dat, wat Uwe gemeente betreft, het vorenstaande waar nodig wordt in acht genomen'.¹⁷³

De *Beauftragte* had het voor het zeggen, maar individuele burgers waren het daar niet altijd mee eens. Op '8 Maart/Lentemaand 1943' schreef ir. J. Vos, Kringleider van de NSB in Zuid-Limburg, een brief op poten naar de *Beauftragte*. Het uitgeven van 'jodenwoningen' leidde, volgens de brief, tot grote ontevredenheid bij de leden van de NSB. De woningen zouden worden gereserveerd voor geëvacueerden uit 'Holland' (het westen). Eén van de kameraden van de partij, die naar Limburg was geëvacueerd had echter te horen gekregen dat geen woning kon worden toegewezen omdat Limburg gesloten was voor evacués. In één geval werd zelfs aan een kameraad, die voornemens was een pension te beginnen, de woning geweigerd, terwijl hij later moest vernemen dat een Duitser in dezelfde woning een pension had geopend. En het toppunt van onrecht was wel dat een joodse woning aan een kameraad werd geweigerd, terwijl deze werd toegewezen aan een politieke tegenstander! '*Es kommt mir vor dass bei der Verteilung der Judenwohnungen Deutsche und Niederländische Nat.Soz. Vorzug geniessen müssen.*'¹⁷⁴

Een andere woning ging voorbij aan de neus van een vrouwelijk NSB-lid in Venlo. Zij schreef een brief aan de *Beauftragte*:

*Ich habe den brief von Ihnen gister erhalten. Das ist ja schade das wir diese Judenwohnung nicht einziehen konnten. Ich hätte mich schön da nach eingerichtet, den ich habe Jetzt alles auf einander stehn, ünd weerde ihnen auch zeer dankbaar wenn wier die nächzte tägen eine ander wonung von Ihnen erhalten dürfen. Es dankt euch fründlich; Heil Hitler, Frau A.S.*¹⁷⁵

De voorzitter van de Woningvereniging Gulpen protesteerde bij de *Beauftragte*. Een door een jood verlaten woning, eigendom van de woningvereniging, was door de *Beauftragte* toegezegd aan een Duitser, met de mededeling dat de Duitser zou kunnen huren van de Woningvereniging. Het was van tweeën een, zo oordeelde de voorzitter: of de *Beauftragte* vordert de woning en dan kan hij bepalen wie er in komt, of hij vordert ze niet, maar dan bepaalt de woningvereniging.¹⁷⁶

Sommige gegadigden voor een joodse woning, die wisten dat de *Beauftragte* over de toewijzing besliste, schakelden relaties in om hun zaak te bepleiten. De beruchte politiechef van Roermond, Toon Roselle, bewoonde een riante woning van zes kamers in Venlo. Hij wilde echter graag verhuizen naar Roermond en had daar goed rondgekeken. Hij verzocht Ströbel, de chef van de

¹⁷² Brief Beauftragte 5 augustus 1943, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1738.

¹⁷³ Correspondentie augustus-november 1942, GA Vaals, inv. nr. 1404.

¹⁷⁴ Brief Kringleider N.S.B. 8 maart 1943, NIOD, Archief 086, Beauftragten, inv. nr. 432.

¹⁷⁵ Brief Frau S. 14 maart 1943, GA Venlo, Archief 228, Gemeentesecretarie Venlo, inv. nr. 1721.

¹⁷⁶ Brief Woningvereniging Gulpen 30 juni 1943, NIOD, Archief 086, Beauftragten, inv. nr. 432.

Sicherheitspolizei in Maastricht, te bemiddelen zodat hem 'die Judenwohnung Thorbeckestraat 20 in Roermond bald zuerkannt wird'.¹⁷⁷

De *Sicherheitspolizei* bemoeide zich vaker met de woningtoewijzing. Op 27 januari 1943 werd de stad Roermond getroffen door een bombardement waarbij diverse huizen werden verwoest. Het was een geluk dat de burgemeester maar liefst acht gezinnen onmiddellijk kon onderbrengen in verlaten joodse woningen, die daartoe door de *Sicherheitsdienst* in Maastricht werden gevorderd.¹⁷⁸

Ook Venlo was al vroeg in de oorlog zwaar getroffen door luchtbombardementen. Er bestond een schrijnende woningnood. Daarom schreef de burgemeester in september 1942 een brandbrief aan de *Beauftragte*, waarin hij stelde dat in Venlo, als gevolg van de wegvoering van de joden, veertien woningen vrijgekomen waren en door de politie verzegeld. Veel mensen stonden te dringen om een van deze woningen toegewezen te krijgen. Hij vroeg om deze huizen te mogen gebruiken om de nood in zijn stad te verminderen. Door deze gang van zaken zou ook recht worden gedaan aan de niet-joodse eigenaars van de woningen, die op dit moment de hun toekomstige huur misliepen.¹⁷⁹

De meeste woningen werden toegewezen aan Duitse of pro-Duitse personen. De panden werden zo een symbool van de gehate bezetter en zijn handlangers. In februari 1943 meldde de burgemeester van Roermond aan de directeur Publieke Werken, dat bij het pand Marktstraat 1 voor de derde keer ruiten waren ingegooid 'om politieke redenen'. Het huis, dat nu werd bewoond door een Duitser, was eigendom van Alex Sternfeld, die op 10 november 1942 naar Westerbork was overgebracht, terwijl zijn echtgenote spoorloos was verdwenen.¹⁸⁰

De *Einsatzstab Rosenberg* was een Duitse rooforganisatie, genoemd naar de vertegenwoordiger van Hitler in de bezette gebieden in Oost-Europa, Alfred Rosenberg. De organisatie haalde huisraad en andere goederen uit door joodse bewoners verlaten woningen. De goederen zouden aanvankelijk worden bestemd voor de inrichting van Duitse woningen en kantoren in het door oorlog verwoeste Oost-Europa. Mogelijk had Hitler zelf echter ook toegezegd dat de huisraad zou worden gebruikt voor bombardementsslachtoffers in Duitse steden. De belangentegenstelling werd opgelost met een compromis: een deel voor Duitsland, een deel voor Oost-Europa.¹⁸¹ Vanaf de nazomer van 1942 ging de meeste huisraad naar slachtoffers van bombardementen. De in Nederland opgehaalde waardevolle zaken gingen soms ook naar persoonlijke relaties en vertrouwelingen van Rosenberg. *Einsatzstab Rosenberg* liet een nauwkeurige inventarisatie maken van alle goederen door de *Hausraterfassungsstelle*, een dienst die viel onder de *Zentralstelle*.¹⁸² Door deze inventarisaties is bekend gebleven dat Hijman Smalhout uit Herkenbosch, Waterweg 6, huisraad achterliet met een geschatte waarde van fl.975. En Edith Stein, de uit Echt gedeporteerde zuster Karmelietes en haar zus Rosa bezaten, volgens een rapport van ene H. Westerhuis, 'nur einige Kleider und Leibwäsche, welche sie haben mitgenommen am 2. August wann sie abgefahren sind'. De zusters hadden de Gelofte van Armoede afgelegd.¹⁸³

Inboedels uit joodse woningen werden opgehaald door verhuisbedrijven. In Amsterdam gebeurde dat door verhuishagens van de firma A. Puls. Daardoor kreeg het weghalen van inboedels de naam

¹⁷⁷ Brief Roselle 11 augustus 1943, Stadsarchief Roermond, Archief 2002, Gemeentepolitie Roermond, inv. nr. 519.

¹⁷⁸ Lijst gemeente Roermond 4 maart 1943, Stadsarchief Roermond, Archief 1006, Gemeente Roermond 1934-1959, inv. nr. 1259.

¹⁷⁹ Brief Burgemeester Venlo 17 september 1942, GA Venlo, Archief 228, Gemeentesecretarie Venlo, inv. nr. 1721.

¹⁸⁰ Brief Burgemeester Roermond 5 februari 1943, Stadsarchief Roermond, Archief 1006, Secretarie Gemeente Roermond 1934-1959, inv. nr. 1065.

¹⁸¹ Moore, *Slachtoffers en overlevenden*, 130.

¹⁸² Aalders, *Roof*, 229-232.

¹⁸³ NIOD, Archief 93a, Einsatzstab Rosenberg, inv. nrs. 91 en 92.

‘pulsen’. Zowel de leden van de *Hausraterfassungsstelle*, als de medewerkers van de *Einsatzstab Rosenberg*, als van de ingeschakelde verhuisbedrijven stalen als raven uit het joodse bezit.¹⁸⁴

Nederlandse burgers probeerden na de deportatie van joden spullen uit de woningen te krijgen, waarvan zij beweerden dat het hun eigendom was. Mevrouw C.W.M. Heering-de Rooij uit Heerlen schreef een brief rechtstreeks aan de *Zentralstelle*: ‘De Jodin Gisela Hendlich uit Heerlen, heeft een naaimachine geleend van ondergetekende. Zij was als leerling werkzaam bij ondergetekende, en had de laatste tijd veel naaiwerk te doen wegens haar emigratie. Ondergetekende verzoekt vriendelijk haar naaimachine terug te krijgen [...]’¹⁸⁵ De joodse handelaar Marton Herstein schreef een brief aan de Commissaris van Politie, dat in de woning van de koopman Fischel Münz aan de Eikenderweg, die op 25 augustus was weggevoerd, nog tien gewatteerde dekens lagen opgeslagen, die zijn eigendom waren. Hij wilde die graag terugkrijgen vóór het huis werd overgedragen aan de Duitse autoriteiten. De commissaris maakte serieus werk van dit verzoek, maar voor de overdracht kon plaatshebben, was Herstein zelf ondergedoken.¹⁸⁶

Niet altijd werden ‘wettige’ paden bewandeld bij het in beslag nemen van joodse goederen. De *Beauftragte* deed op 22 september 1942 zijn beklag bij Seyss-Inquart dat lieden, afkomstig uit de noordelijke provincies na overnachting tussen 9 en 10 november bij politieagent W. in Maastricht, zich goederen hadden toegeëigend van nog in Limburg woonachtige joden. Zo werd bij de jood Jacob Kaufmann in Maastricht een elektrische snelkoker met snoer meegenomen en wat muntgeld. Bij E.S. Wijngaard in Maastricht namen de heren onder meer een tennisracket en een gouden medaille mee. Zij lieten bij de gedupeerden een ondertekende kwitantie achter met daarop de stempel van Lippmann, Rosenthal en Co.¹⁸⁷

Tijdens het leeghalen van de woningen kwam het voor dat er huisraad werd weggenomen door derden. Twee arbeiders, die in Venlo de woning van Louis Goudsmit aan de Vleeschstraat moesten leegruimen en de goederen opslaan in de Minderbroederskerk, schreven in een ongedateerde brief aan de directeur van Gemeente Werken van Venlo, dat zij hadden waargenomen dat de personen aan wie de woning van Goudsmit was toegewezen, linnengoed uit de inboedel hadden weggenomen. Dit was gebeurd in het bijzijn van de toezichhoudende politieman.¹⁸⁸

De inventaris van private woningen werd toegewezen aan de *Einsatzstab Rosenberg*, maar deze organisatie had geen recht op bedrijfsgoederen. Meteen na de eerste massadeportatie van Limburgse joden kregen de burgemeesters een brief van Nic. Kalf, *Beauftragte* van *Omnia Treuhandgesellschaft m.b.H.* in Amsterdam. Hij gelastte de burgemeesters om alles wat behoorde tot het bedrijfsvermogen, niet aan te melden aan de *Hausraterfassung*, maar apart veilig te stellen.¹⁸⁹ Een aparte *Zentrale*, onderdeel van *Omnia*, zou er zich om bekommeren. Soms viste deze dienst achter het net. In september 1943 wilde de *Zentrale* overgaan tot het leeghalen van het bedrijfspand van Szlama Brzeziner in Heer. Het gebouw bleek echter al leeg te zijn. Men vroeg de burgemeester om opheldering. Deze antwoordde dat hij ook niet wist wie het huis had leeggeruimd, maar dat de sleutel al was ingeleverd bij de *Beauftragte*. Wellicht wist die meer.¹⁹⁰ De *Zentrale* werkte niet al te snel. De *Beaufragte* klaagde bij deze dienst dat in het bedrijfspand van ‘der Jude Kaufmann’, handelaar in tweedehands meubelen aan de Wolfstraat in Maastricht en in dat van kapper Jojne

¹⁸⁴ Aalders, *Roof*, 229-223.

¹⁸⁵ Brief mevrouw Heering 4 oktober 1942, Rijckheydt, Archief 065, Gemeentepolitie Heerlen, inv. nr. 222.

¹⁸⁶ Correspondentie over diverse verzoeken september 1942, Rijckheydt, Archief 065, Gemeentepolitie Heerlen, inv. nr. 222.

¹⁸⁷ Brief Beauftragte Schmidt 22 september 1942, NIOD, Archief 086, Beauftragten, inv. nr. 398.

¹⁸⁸ Brief Boeken en Weber z.d., GA Venlo, Archief 228, Gemeentesecretarie Venlo, inv. nr. 1721.

¹⁸⁹ Brief Nic. Kalf 31 augustus 1942, Gemeentearchief Roermond, Archief 1006, Gemeente Roermond 1934-1959, inv. nr. 1259.

¹⁹⁰ Brief Nic. Kalf 23 september 1943, RHCL, Archief Gemeente Heer, inv. nr. 17.

Pinczowski in de Dominicaner Kerkstraat, alsmede in twee winkels in Roermond, nog steeds spullen stonden, terwijl de eigenaren ervan reeds lang waren gedeporteerd. Hij had de gebouwen dringend nodig voor Rijksduitsers die er een zaak wilden beginnen.¹⁹¹ Ook voor bedrijfsgoederen waren kapers op de kust. De *Ortskommandatur* Roermond had behoefte aan twee goede typemachines. Zij droeg de Roermondse politiecommissaris op om deze weg te halen uit verzegelde joodse bedrijven of woningen.¹⁹²

In januari 1943 ontvingen de *Beauftragten* in alle provincies een telegram van Ernst Schebel, hun collega in de provincie Zuid-Holland. Deze stelde dat veel Duitse en Nederlandse zakenlui uit zijn provincie hun bedrijf hadden verloren als gevolg van de gedwongen evacuatie. Na overleg met en goedkeuring van *Generalkommissar* Schmidt wenste hij dat deze zwaar getroffen ondernemers geholpen werden door hen in andere provincies een nieuw bestaan te laten opbouwen. Zij moesten met voorrang in staat worden gesteld om verlaten joodse bedrijven over te nemen. Hij verzocht om een lijst van beschikbare bedrijven.¹⁹³ Dat leidde tot snelle resultaten. Al op 25 januari ontving de Limburgse *Beauftragte* een dankbrief van de Kamer van Koophandel van Zuid-Holland voor het feit dat Limburg zeven joodse bedrijven ter beschikking had gesteld aan gedupeerde Zuid-Hollandse zakenlui: vier bedrijven in Maastricht, twee in Kerkrade en één in Nuth.¹⁹⁴

Met de inbeslagname van joodse bezittingen en bedrijven was de operatie nog niet afgesloten. De Nederlandse politie had kosten gemaakt, die nauwgezet werden gedeclareerd bij de burgemeester. De Korpschef van Roermond vroeg een schadeloosstelling voor een retourkaartje 3e klasse, plus verblijfskosten in Maastricht voor Opperluitenant B., die op 25 augustus 1942 zestien joden naar Maastricht had overgebracht. Verder had op 11 november het afleveren van een groep joden in Westerbork door opperwachtmeester P. fl.142,08 gekost aan treinkaartjes en bovendien een overnachting van de wachtmeester in Drenthe. Ook op 14 april 1943 had wachtmeester V., die de familie Bromberg had afgeleverd in Westerbork, een treinkaartje en een overnachting voorgesloten. Voor ontruiming van de woningen wilde de Commissaris een bedrag van fl.74,24 tegemoet zien. Via de burgemeester werden deze kosten gedeclareerd bij de Secretaris-Generaal van Binnenlandse Zaken.¹⁹⁵ In Venlo ontstond een klein conflict over de onkostendeclaraties. Op 25 augustus 1942 had de Commissaris van Politie de joden met een extra bus van de NV Maas-Buurtspoorweg naar Maastricht laten brengen. Dat had fl.180 gekost. Hij was, zo schreef hij, van mening geweest dat de kosten konden worden verhaald op de joodse gemeenschap van Venlo. Dat bleek echter niet het geval: de gemeente Venlo moest ervoor opdraaien. De burgemeester vond deze vorm van vervoer te duur. De Commissaris liet op 2 december aan de burgemeester weten, dat hij bij een volgende gelegenheid geen extra bus meer zou inzetten, maar dat joden dan onder politiegeleide per trein zouden worden weggebracht. Uiteindelijk probeerde de burgemeester alle voor vervoer gemaakte kosten, eind november 1943 opgelopen tot fl.432, te declareren bij het Departement van Binnenlandse Zaken.¹⁹⁶

Uit een groot aantal gemeenten waren in augustus en november 1942 en in april 1943 joden overgebracht naar de kampen in Westerbork en Vught. Het was niet duidelijk of er sprake was van verhuizingen of van een (tijdelijke) gevangenschap. Ook waren sommige joden met onbekende bestemming verdwenen, ondergedoken op een onbekende plaats of gevlucht. Hoe moesten deze mutaties worden verwerkt in het bevolkingsregister?

¹⁹¹ Brief Beauftragte 24 maart 1943, NIOD, Archief 086, Beauftragten, inv. nr. 432.

¹⁹² Munnicks en Levels, *Van kazemat tot kelderleven*, 148.

¹⁹³ Telegram Schwebel 18 januari 1943, NIOD, Archief 086, Beauftragten, inv. nr. 397.

¹⁹⁴ Brief Kamer van Koophandel Den Haag 23 januari 1943, NIOD, Archief 086, Beauftragten, inv. nr. 432.

¹⁹⁵ Brief Commissaris van Politie 5 november 1943, Stadsarchief Roermond, Archief 7004, Collectie Oorlogsdocumenten, inv. nr. 1231.

¹⁹⁶ Correspondentie december 1942 tot november 1943, GA Venlo, Archief 228, Gemeentesecretarie Venlo, inv. nr. 827.

Het was Jacob Lentz, hoofd der Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters een doorn in het oog dat 'tengevolge van de maatregelen welke met betrekking tot personen van voljoodschen bloede (J) zijn getroffen' er veel mutaties hadden plaatsgehad in de samenstelling van de bevolking, die niet allemaal nauwkeurig en eenvormig waren verwerkt in de bevolkingsboekhouding. Hij verzocht in november 1942 de burgemeesters om vóór 31 december de persoonsregisters van de gemeente in overeenstemming te brengen met de werkelijkheid. Daartoe gaf hij richtlijnen. Als de joden waren 'verhuisd' naar een andere gemeente (bedoeld zal zijn: Westerbork) dan moesten zij worden overgeschreven naar het bevolkingsregister van die gemeente. Echter:

Vertoeven de joden in het buitenland dan ware afvoering van het bevolkingsregister Uwer gemeente wegens vertrek naar het buitenland te bevorderen. Bestaat een gegrond vermoeden van overlijden, doch beschikt u niet over definitieve gegevens, dan behooren zij van het bevolkingsregister uwer gemeente te worden afgevoerd wegens vermoedelijk overlijden. [...] Verblijven zij niet meer in Uw gemeente, en kunt u niet de beschikking krijgen over gegevens omtrent de huidige verblijfplaats [onderduikers HvR], dan ware afvoering wegens vertrek onbekend waarheen (vow) te bevorderen.¹⁹⁷

Daarom werden de meeste gedeporteerden van 1942 in december uitgeschreven uit het bevolkingsregister van hun gemeente. De gemeente Venlo bijvoorbeeld schreef 65 joodse personen uit op 24 december 1942 uit het Bevolkingsregister: 15 van hen onder de vermelding 'v.o.w.', 50 anderen onder vermelding 'naar Duitsland'.¹⁹⁸ De burgemeester van Heerlen probeerde de richtlijnen van de Rijksinspectie van de bevolkingsregisters nauwkeurig te volgen, door onderscheid te maken tussen mensen die waren 'verhuisd' naar Westerbork en hen die waren vertrokken naar het buitenland. Hij verzocht aan zijn collega van de gemeente Westerbork om een lijst met namen van de uit Heerlen naar het kamp overgeplaatste personen, die reeds 'naar het buitenland waren vertrokken', teneinde volgens de richtlijnen van de Rijksinspectie het bevolkingsregister van Heerlen in orde te kunnen maken. De burgemeester van Westerbork kon deze gegevens echter niet leveren en verwees opnieuw naar de Rijksinspectie. Na enig heen en weer geschrijf werden 22 personen uit Heerlen op 14 december 1942 uitgeschreven onder vermelding van 'vertrek naar het buitenland'. Het waren de gedeporteerden van augustus en november. Maar dat bleek voorbarig, want vijf personen, de familie Hendlich, verbleven nog steeds in het kamp Westerbork en waren niet naar het buitenland vertrokken. Dus werd de afmelding in Heerlen weer ongedaan gemaakt en volgde opnieuw een briefwisseling tussen de burgemeesters van Heerlen en Westerbork, die uiteindelijk resulteerde in de overschrijving van de vijf naar de Drentse gemeente.¹⁹⁹

Pas begin 1943 kwam er enige duidelijkheid. De burgemeesters van een aantal Limburgse gemeenten (misschien allen) ontvingen toen lijsten van voormalige ingezetenen, die zich op 31 december 1942 nog in kamp Westerbork bevonden. Zij konden nu worden uitgeschreven naar de gemeente Westerbork. Nieuwe richtlijnen kwamen op 11 mei: instructies aan de gemeenten dat naar Vught verhuisde joden moesten worden uitgeschreven vanuit de gemeentelijke administratie naar het Centraal Bevolkings Register (CBR). De 20 inwoners van Roermond die op 8 april 1943 waren 'verhuisd' naar Vught werden op 21 mei uitgeschreven.²⁰⁰

¹⁹⁷ Brief Hoofd Bevolkingsregisters 12 november 1942, RHCL, Archief Burgerlijke Stand en Bevolking Maastricht, inv. nr. 126a.

¹⁹⁸ Bericht Gemeente-Secretarie Venlo 24 december 1942, GA Venlo, Archief 228, Gemeentesecretarie Venlo, inv. nr. 806.

¹⁹⁹ Correspondentie met Burgemeester Westerbork december 1942, Rijckheydt, Archief 016 DOS2, Gemeente Heerlen, inv. nr. 3482.

²⁰⁰ Brief Burgemeester Roermond 20 april 1943, Stadsarchief Roermond, Archief 2002, Gemeentepolitie Roermond, inv. nr. 527.

Toen alle joden weg waren, moesten in Limburg nog zaken worden afgehandeld. Op 16 februari 1943 hief de burgemeester van Venlo het Israëlitische Armbestuur op. Op 23 november besloot hij dat de Israëlitische Begraafplaats werd gesloten, 'overwegende, dat de Israëlitische Gemeente te Venlo is geliquideerd, althans een bestuur van die Gemeente niet meer aanwezig is'. Dat ging echter niet door, want de Commissaris der Provincie maakte bezwaar tegen de sluiting, omdat volgens gegevens die berustten bij de Provinciale Griffie 'de begraafplaats, eene bijzondere begraafplaats is'.²⁰¹ Dat klopte: op de oude joodse begraafplaats van Venlo bevonden en bevinden zich een aantal monumentale grafmonumenten, waarvan de oudste stamt uit het begin van de negentiende eeuw.²⁰² Kennelijk werd later toch besloten de beide Venlose joodse kerkhoven te sluiten en voor herbestemming te verkopen. Zij werden eerst aangeboden aan de gemeente Venlo. Voor de oude begraafplaats aan het Maasschriksel had de gemeente geen interesse: het perceel paste niet binnen een bestemmingsplan en bovendien waren de aanwezige gebouwen 'in een deplorabelen toestand'. Venlo had wel belangstelling voor de nieuwe joodse begraafplaats aan de Ganzenstraat. Deze grensde aan de Algemeene Begraafplaats en kon worden bestemd voor uitbreiding hiervan.²⁰³

De gemeente Eijsden berichtte op 25 november 1943 aan de Commissaris der Provincie dat de joodse begraafplaats definitief zou worden gesloten. Ook dit besluit werd op verzoek van de provincie teruggedraaid wegens de aanwezigheid van monumentale grafmonumenten. Hier was inderdaad het oudste grafmonument, dat kan worden ontcijferd, uit 1809.²⁰⁴ De beslissing van de provincie evenwel werd weer nietig verklaard door de Commissaris voor niet-commerciële Vereenigingen en Stichtingen in Den Haag, zodat de begraafplaats toch werd gesloten.²⁰⁵

De joodse gemeenten van Limburg bestonden niet meer, hun begraafplaatsen kregen een nieuwe bestemming. En de joden gingen weg.

De laatste legale joden

Een klein aantal joden mocht na 10 april 1943 voorlopig in Limburg blijven. Dat waren op de eerste plaats de gemengd gehuwden. Verder kon de *Zentralstelle* in zeldzame gevallen ook aan anderen vergunning geven voor een langer verblijf in de provincie. Deze toestemming was een voorrecht voor een paar zeer belangrijk geachte personen, joden die werkzaam waren voor de *Wehrmacht* en van joden wier afstammingsonderzoek nog lopende was. Een lijst van vrijgestelden werd binnen twee dagen(!) aangeleverd door de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters.²⁰⁶ In totaal betrof het in Limburg 90 gemengd gehuwden en elf anderen. Tot de laatste groep behoorde het gezin van mr. dr. Richard Bromberg uit Roermond, de voorzitter van de Raad van Beroep voor Limburg, dat later toch zou worden gedeporteerd naar Theresiënstadt.²⁰⁷ Ook het gezin van de voormalige Akense hoogleraar Hermann Salmang mocht voorlopig legaal in Maastricht blijven.²⁰⁸

Aan Hans-Georg Calmeyer, medewerker van de afdeling *Innere Verwaltung* van het *Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz*, die onder meer was belast met het afstammingsonderzoek van joden, werd gevraagd met spoed een lijst te leveren van joden wier

²⁰¹ Besluiten Burgemeester Venlo 1943, GA Venlo, Archief 228, Gemeentesecretarie Venlo, inv. nr. 961.

²⁰² Adrie Drint, 'Stilte en Lofzang; joodse begraafplaatsen en grafstenen in Limburg', in: *Publications. Jaarboek van Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap*, 1996, 93-198, aldaar 193.

²⁰³ Brief Burgemeester Venlo 19 januari 1944, GA Venlo, Archief 228, Gemeentesecretarie Venlo, inv. nr. 1548.

²⁰⁴ Drint, 'Stilte en Lofzang', 146-151.

²⁰⁵ Correspondentie november 1943-februari 1944, Gemeentearchief Eijsden, inv. nr. 1041.

²⁰⁶ Brief aan Lentz 29 maart 1943, NIOD, Archief 020, Verwaltung und Justiz, inv. nr. 1488.

²⁰⁷ Lijst van joden die in de provincie mogen blijven, NIOD, Archief 077, HSSPF, inv. nr. 1442.

²⁰⁸ Midden mei kregen de kinderen Salmang echter bevel om naar Westerbork te gaan. Daarom doken zij op 19 mei onder, korte tijd later gevolgd door hun ouders.

afstammingsonderzoek nog in behandeling was. Verklaringen van de joden zelf hierover werden niet geaccepteerd.²⁰⁹

Bijna alle burgemeesters probeerden in april 1943 voor één of meer van hun joodse burgers een vergunning te bemachtigen om langer in de provincie te mogen blijven. Meestal werd dit verzoek afgewezen. De burgemeester van Arcen en Velden leek succes te hebben. Hij sprak op 9 april 1943 in een brief aan de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei* in Maastricht zijn voldoening uit over het feit dat Hugo Israel Terhoch voorlopig thuis mocht blijven, omdat hij *'ein Bauerngut bearbeitet, und jetzt noch eine Kuh, ein Rind, eine trüchtige Farse und ein Pferd zu versorgen hat'*. Bovendien beschikte de heer Terhoch over een doktersverklaring betreffende zijn slechte gezondheid. Opgelucht besloot de burgemeester zijn brief met: *'Ich habe die Familie Terhoch sagen lassen dass sie vorläufig hier bleiben kann.'* Maar hij had te vroeg gejuicht: enkele dagen later werd het echtpaar Terhoch toch opgehaald en overgebracht naar Vught. De beide kinderen waren inmiddels ondergedoken.²¹⁰

Er waren in Nederland 8000-9000 joden gehuwd met een niet-jood; in Limburg 111. Van hen hadden er 6000 kinderen. Verder waren er 1000 vrouwen en iets minder dan 2000 gemengd gehuwde mannen zonder kinderen.²¹¹ Ofschoon de meesten van hen uiteindelijk de oorlog overleefden, waren zij – meer nog dan in Duitsland zelf – voortdurend onderworpen aan anti-joodse maatregelen. Pas bij het begin van de deportaties traden er verschillen op in de behandeling.²¹² Gemengd gehuwde joden met kinderen en gemengd gehuwde joodse vrouwen zonder kinderen hadden in september 1942 hun gemengd huwelijk kunnen laten registreren (tegen betaling van fl.2 aan legeskosten). De meeste gemengd gehuwden deden dit, waarschijnlijk meer dan 5000 in totaal. Deze registratie betekende een voorlopige vrijstelling van de 'tewerkstelling in het buitenland'.²¹³ Het betekende ook dat zij als regel in april 1943 in de provincie mochten blijven.

Maar gemengd gehuwden waren niet altijd veilig. Een aantal van hen was vóór september 1942, het tijdstip van de registratie van het huwelijk, al gedeporteerd. Gustav Salomon uit Heer was gemengd gehuwd en bovendien liep er nog een onderzoek bij Calmeyer. Toch werd hij al in een heel vroeg stadium naar Westerbork gebracht, waarschijnlijk als gevolg van een overtreding tegen een anti-joodse verordening. Hij kwam vervolgens 'per ongeluk' terecht in de trein van 24 augustus 1942 naar Auschwitz, waar hij 30 september 1942 overleed. De burgemeester van Heer schreef op 14 oktober nog een brief naar het Hoofd der Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters met het verzoek alsnog te proberen Salomon vrij te krijgen op grond van zijn gemengd huwelijk. Dat kon niet meer, want betreffende was toen al twee weken dood.²¹⁴ Als een gemengd gehuwde jood zich schuldig maakte aan een overtreding of misdrijf, werd hij bestraft als elk joods 'S-geval' (strafgeval). Dat kwam vaak voor omdat de bepalingen voor gemengd gehuwden zo complex waren. Minstens 641 gemengd gehuwden werden om die reden naar Auschwitz gedeporteerd.²¹⁵ De met een arische vrouw gehuwde Max Levy uit Vught was handelaar in schoonmaakartikelen en werkte voor een bedrijf in Kerkrade. In oktober 1942 werd hij gearresteerd op verdenking van prijsopdriving tijdens een beurs in het Limburgiahotel in Heerlen. Hij zou viscosesponzen hebben verkocht tegen een winstmarge van méér dan de toegestane 20 %. Deze overtreding moest Max met de dood bekopen: hij werd gedeporteerd.²¹⁶ Izaak David Blitz uit Maastricht werd eveneens gedeporteerd wegens een overtreding, ofschoon hij met een arische vrouw was gehuwd. Hij overleed in Auschwitz. Hedwig

²⁰⁹ Brief Befehlshaber 13 april 1943, NIOD, Archief 020, Verwaltung und Justiz, inv. nr. 1563.

²¹⁰ Brief Burgemeester Arcen en Velden 9 april 1943, GA Venlo, Gemeentearchief Arcen en Velden.

²¹¹ Stuldreher, *De legale rest*, 234.

²¹² Ibidem, 397.

²¹³ Brief Hoofd Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters september 1942, RHCL, Archief Burgerlijke Stand en Bevolking Maastricht, inv. nr. 126a.

²¹⁴ Brief Burgemeester Heer 14 oktober 1942, RHCL, Archief Gemeente Heer, inv. nr. 17.

²¹⁵ Stuldreher, *De legale rest*, 398.

²¹⁶ Hij bezweek op 22 maart 1945 in Mauthausen.

Kölling-Hirschberg uit Gennep had zelf vier joodse grootouders, maar haar man had er maar één. Zij gold dus als gemengd gehuwde. Desondanks eindigde haar leven op 14 juli 1944 in de gaskamer van Auschwitz. De reden van haar deportatie ken ik niet.

Absoluut niet veilig waren weduwen, weduwnaars en gescheiden mensen, die gehuwd waren geweest met een arische partner²¹⁷. Zij werden als jood beschouwd, maar genoten meestal wel een zekere 'voorkeursbehandeling'. Op 31 juli 1944 vertrok er een transport naar Theresiënstadt met weduwen van arische mannen. Er waren geen Limburgers onder hen.²¹⁸ Jacob Hertz uit Sittard verhuisde in 1941 zonder zijn niet-joodse vrouw naar Stein. Waarschijnlijk was zijn huwelijk ontbonden. Hij overleed op 31 mei 1944 in Auschwitz. Leo Salomon uit Maastricht, de broer van de in Amersfoort vermoorde Louis Salomon, was gehuwd geweest met een niet-joodse vrouw, met wie hij twee kinderen had. In 1942 leefde hij gescheiden van zijn vrouw. Hij werd op 25 augustus 1942 gearresteerd, maar wist weer vrij te komen, mogelijk op grond van zijn verantwoordelijkheid voor zijn minderjarige halfjoodse kinderen. Op 11 november werd hij opnieuw gearresteerd. Ook in Westerbork werd zijn vertrek nog enige tijd uitgesteld, maar op 4 mei 1943 moest hij instappen in de trein naar Sobibor.

Zelfs halfjoden waren niet altijd veilig. Gerhard Soesman uit Maastricht had slechts twee joodse grootouders. Hij werd gearresteerd wegens deelname aan het verzet en vervolgens in november 1943 naar Auschwitz gedeporteerd, waar hij in januari 1945 overleed.²¹⁹

Vóór 22 september 1943 werden in heel Nederland slechts 48 joden vrijgesteld van het dragen van de stigmatiserende jodenster. Dat kon alleen in zeer speciale gevallen en bij zeer belangrijke personen. Voor Sophie Ross van Lennep-Blumenau uit Oirsbeek, de joodse echtgenote 'des Leiters der Kokerei der Stickstoffanlagen der Staatsminen' was al op 21 september 1942, door de *Dienststelle Vierjahresplan* een dergelijke vrijstelling bij de *Zentralstelle* bewerkstelligd. De stikstofproductie werd van vitaal belang geacht voor de Duitse economie en de *Wehrmacht* en de medewerking van Ross van Lennep kon niet worden gemist.²²⁰

Op 8 september 1943 liet de waarnemend Gewestelijke Politie President van Eindhoven een als geheim aangeduide verordening uitgaan naar alle politiegezagsdragers, genaamd: 'Aanwijzingen betreffende het optreden ten aanzien van Joden'. Hierin werd gesteld dat de resterende legaal in de provincie wonende joden (dat waren vrijwel alleen de gemengd gehuwden) vrijstelling konden krijgen van het dragen van de jodenster, op voorwaarde dat zij het bewijs konden leveren dat zij onvruchtbaar waren. Met andere woorden: een sterilisatieoperatie gaf hun het recht om zonder de gehate jodenster in hun woonplaats te verblijven.²²¹ Over elk persoon afzonderlijk zou vervolgens worden beslist door de *Zentralstelle* in Amsterdam. Ongeveer 3000 personen werden op deze grond 'ontsterd'. De eerder verstrekte persoonsbewijzen waarin de zwarte letter J was gestempeld, konden, indien een jood als onvruchtbaar was erkend, worden vervangen door een nieuw persoonsbewijs met een roodomrande open letter J. In vak 6 op de persoonskaart moest een sterretje worden geplaatst, als teken dat ontheffing was verleend van het dragen van de ster. In vak 35 van de kaart moest worden vermeld: 'Onth Jodenster meded Rijksinsp BR dd 17Jul43 No 5/23'.²²² Vrouwen werden geacht vanzelf onvruchtbaar te zijn geworden met het bereiken van de leeftijd van

²¹⁷ Een poging om de niet-joodse partners van joden aan te zetten tot een echtscheiding was slechts in enkele gevallen gelukt, zie: Moore, *Slachtoffers en overlevenden*, 153.

²¹⁸ NIOD, Archief 077, HSSPF, inv. nr. 1291.

²¹⁹ Archief Rode Kruis Den Haag, inv. nr. 24827.

²²⁰ NIOD, Archief 077, HSSPF, inv. nr. 1308.

²²¹ Een bewijs van onvruchtbaarheid kon soms worden verkregen na een nep-operatie door een joodse arts. Soms accepteerde de medische dienst van de SD ook zonder meer een meegebrachte doktersverklaring. Zie: Moore, *Slachtoffers en overlevenden*, 153-154.

²²² Brief Rijksinspectie 6 aug. 1943, Euregionaal Archief, Archief Gemeente Oirsbeek, inv. nr. 632.

45 jaar. De 64-jarige, met een 'ariër' gehuwde, Hedwig Tideman-Koppel uit Heerlen kreeg op 17 juli 1943 van de Rijksinspectie voor de Bevolkingsregisters, via de burgemeester, bericht dat zij vrijstelling had van het dragen van de ster.²²³

Voor de van hun ster bevrijde joden bleven toch een groot aantal beperkingen van kracht: zij moesten zich elk half jaar melden bij de *Sicherheitspolizei* van hun woonplaats; het verbod tot een huwelijk of op geslachtsverkeer met een niet-jood bleef bestaan; zij mochten geen arisch huispersoneel hebben; arische onderwijsinstellingen bleven verboden; zij mochten niet worden benoemd in bepaalde beroepen, geen lid zijn van verenigingen, geen journalistieke arbeid verrichten, niet verhuizen zonder toestemming en geen gebruik maken van openbare zwemgelegenheden en slaapwagons in treinen. Daarentegen was het wel toegestaan om gebruik te maken van het openbaar vervoer en van telefooncellen en theaters, bioscopen, restaurants, hotels, sportuitvoeringen, bibliotheken, markten, parken en kapperszaken te bezoeken. Ook werd voor hen de avondklok opgeheven. Met toestemming van de *Sicherheitspolizei* zou het ook weer mogelijk worden bezit te verwerven en zelfs hun eigen bedrijf terug te krijgen.²²⁴

In Limburg meldden zich 25 gemengd gehuwden voor 'Entsternung'.²²⁵ Maar de meesten meldden zich niet. De dwang om zich te laten steriliseren en het ongeloof dat hun vrijstelling zou blijven voortbestaan leidde ertoe dat van de meer dan honderd gemengd gehuwde joden in Limburg er minstens 50 alsnog besloten onder te duiken. De jonge Greta van Buuren uit Kerkrade, die in 1940 was getrouwd met de socialistische niet-joodse vakbondsmansman André Coumans, overlegde met haar huisarts over sterilisatie en verkoos de onderduik.²²⁶ Anderen besloten zich wel te laten 'steriliseren' door een meestal joodse arts, die een nep-operatie uitvoerde. Van de in Beek gearresteerde gemengd gehuwde Isaac Polak uit Amsterdam is bekend dat hij na zijn 'sterilisatie' nog meerdere kinderen verwekte.²²⁷

In maart 1944 kregen de burgemeesters opdracht om door de politie speciale controles te laten uitvoeren op het naleven van de 'bepalingen betreffende joden die vrijgesteld zijn van het dragen der jodenster'. Elke maand kon de burgemeester van Venray opgelucht melden dat bij zijn enige gemengd gehuwde jood geen overtredingen waren geconstateerd.²²⁸ Ik heb ook elders in Limburg geen aanwijzing gevonden dat deze controles tot acties tegen joden hebben geleid.

Op 2 maart 1944, had Rauter een aantal voorstellen gedaan aan Himmler over wat er zou moeten gebeuren met de nog in Nederland wonende gemengd gehuwden. Hij stelde dat het joodse probleem in Nederland zo goed als opgelost was. Binnenkort zouden de laatste voljoden uit Westerbork worden afgevoerd. Van de nog acht- tot negenduizend onderduikers²²⁹ zouden er dankzij een premiestelsel ('*Kopfprämie*') maandelijks 600-700 kunnen worden opgespoord. De enige belangrijke restgroep waren de gemengd gehuwden, 8610 in totaal. Rauters voorstel was om de kinderlozen onder hen (2463) '*rücksichtslos nach dem Osten*' te deporteren. Dat was tot die tijd door het *Reichsicherheitshauptamt* '*leider*' om buitenlandpolitieke redenen verhinderd. Mannen met kinderen zouden in gesloten werkkampen binnen Nederland kunnen worden geplaatst. Rauter stelde het kamp Westerbork voor als toekomstig werkkamp voor gemengd gehuwde mannen. Vrouwen zouden, zonder ster, bij hun gezinnen moeten blijven. Want wanneer zij naar het oosten zouden

²²³ Brief Rijksinspectie 17 juli 1943, NIOD, Archief 077, HSSPF, inv. nr. 1447.

²²⁴ Verordening Gewestelijk Politiepresident 8 september 1943, Euregionaal Archief, Archief Gemeente Urmond, inv. nr. 05.

²²⁵ NIOD, Archief 077, HSSPF, inv. nr. 1439.

²²⁶ Van Zandvoort, red., *Kerkrade en de Tweede Wereldoorlog*, 94.

²²⁷ Interview auteur met familie Visschers, Beek.

²²⁸ Maandrapporten Politie Venray, GA Venlo, Gemeentearchief Venray 1942-1090, inv. nr. 6740.

²²⁹ Rauter lijkt met opzet een voor de nazi's te gunstige voorstelling van zaken te geven. Hij wist heel goed dat er meer Nederlandse joden waren ondergedoken.

worden afgevoerd zou dat tot ongehoord politiek activisme leiden bij hun kinderen en hun hele arische aanhang. Het zou deze groep maken tot doodsvijanden van het *Reich*. Wel zou er voor de gemengd gehuwden en ook voor de *Mischlinge* strenge regelgeving moeten komen die het recht op voortplanting aan banden zou leggen.²³⁰

Over deze voorstellen werd uitvoerig door de Duitse instanties gediscussieerd. Op 4 april 1944 vond er een bespreking plaats tussen *Polizei Angestellte* Gertrud Slottke van IVB4 van de *SD, SS-Brigadeführer* Erich Naumann en de leider van IVB4, Willi Zöpf. Het ging over de vraag wat er verder met de gemengd gehuwden moest gebeuren. Afgesproken werd dat joden uit (door scheiding of overlijden) beëindigde huwelijken met ariërs naar Theresiënstadt zouden worden gedeporteerd. Gemengd gehuwden die zich na de verordening van 8 september 1943 niet hadden gemeld en die daarna waren gearresteerd, zouden met een ernstige waarschuwing worden vrijgelaten. Strafgevallen zonder kinderen en personen, beschuldigd van een zeer ernstig vergrijp, zouden eveneens naar Theresiënstadt gaan. Het kamp Westerbork zou op korte termijn zijn status als *Durchgangslager* verliezen en worden omgevormd tot een kamp van waaruit gemengd gehuwde joden onder bewaking van de *Sicherheitspolizei* konden worden ingezet voor de *Arbeitseinsatz* in Nederland. Van deze verplichte arbeidsinzet zouden zieken, ouderen en protestanten worden uitgezonderd. Toekomstige transporten van joden naar het oosten zouden plaatsvinden vanuit andere plaatsen dan Westerbork.²³¹ Niet al deze besluiten zijn daadwerkelijk gerealiseerd, vooral omdat de oorlogsomstandigheden dit onmogelijk maakten. Omdat Westerbork voorlopig toch niet kon worden gemist als *Durchgangslager* werd een kamp bij Meppel voorlopig het verzamelpunt voor de werkverschaffing van joden. De oproepen voor de arbeidsinzet gingen de deur uit, maar velen vertrouwden de Duitsers natuurlijk absoluut niet meer en doken onder. Ook nu weer kregen mensen vervalste doktersattesten met de verklaring dat zij te ziek waren voor de arbeidsinzet. Annie Linsen-Hertzdahl uit Sittard was op 21 mei bevallen van een dood kind. Om haar te behoeden voor de arbeidsinzet, waarvoor zij zich op 25 mei zou moeten melden, verklaarde dr. H. van de Hoff dat zij nog zwanger was, en – in het vervolg van deze valse verklaring – maakte hij een vervalste geboorteken en overlijdensakte van het kind op een later tijdstip.²³²

Om ondergedoken gemengd gehuwde joden op te sporen vond in heel Limburg op 30 maart 1944 een razzia plaats met inzet van de Nederlandse politie.²³³ Minstens zeven gemengd gehuwden (maar waarschijnlijk méér omdat niet alle politiedossiers zijn bewaard) werden die dagen Westerbork binnengebracht. De meesten van hen overleefden de oorlog, maar niet de vier gelijktijdig gearresteerde joden die niet gemengd gehuwd waren: Jetta Elekan-Schnock uit Venlo, Salomon Zeligmann uit Meerssen, Benjamin Holländer uit Maastricht en Leentje Samuel-Noach uit Deventer.²³⁴

Een klein aantal joden meldde zich wel voor werk in Meppel. In juni en juli 1944 vroeg de Gewestelijk Politiepresident bij alle gemeenten, hoeveel gemengd gehuwde joden een oproep hadden gekregen voor de arbeidsinzet, hoeveel van hen zich daadwerkelijk hadden gemeld en hoeveel er 'legaal' waren vrijgesteld wegens ziekte of andere redenen. In Kerkrade kwamen vier gemengd gehuwde joden in aanmerking voor arbeidsinzet. Van hen kwam er één niet opdagen, één werd medisch afgekeurd en twee werden naar Drenthe overgebracht.²³⁵ De Commissaris van Politie te Venlo deelde mee dat zich in Venlo drie gemengd gehuwden hadden gemeld, maar het aantal oproepen, alsmede het aantal vrijgestelden was hem niet bekend. Die gegevens lagen op het coördinerend

²³⁰ Brief Rauter 2 maart 1944, NIOD, Archief 077, HSSPF, inv. nr. 1315.

²³¹ Vergaderverslag 4 april 1944, NIOD, Archief 077, HSSPF, inv. nr. 1309.

²³² Oorlogsdagboek dr. H. van de Hoff, Euregionaal Archief.

²³³ Proces-verbaal Politie Heerlen 30 maart 1944, Rijkheyt, Archief 016, Dossiers Gemeente Heerlen, inv. nr. 1521.

²³⁴ Zij overleden alle vier op 8 april 1944 in Auschwitz.

²³⁵ Brief Commissaris van Politie Kerkrade 10 juli 1944, GA Kerkrade 1795-1946, inv. nr. 2516.

arbeidsbureau van Meppel.²³⁶ De Commissaris in Maastricht stuurde een lijst van personen die zich hadden moeten melden voor de arbeidsinzet. Dat waren er acht. Twee van hen hadden zich vrijwillig gemeld; drie waren vrijgesteld en drie bleken alsnog te zijn ondergedoken. Uiteindelijk vertrokken er drie naar Meppel, twee bleken reeds eerder tewerkgesteld op vliegvelden in Venlo en Havelte.²³⁷ De met een 'arische' vrouw getrouwde Philip van Geens uit Heerlen werd tot tweemaal toe door de *Sicherheitspolizei* gearresteerd voor de verplichte arbeidsinzet in Meppel. Beide keren werd hij weer vrijgelaten. Burgemeester Van Grunsven had diverse brieven geschreven om die vrijstelling te bewerkstelligen. Uiteindelijk werd hij vrijgesteld omdat hij op grond van zijn beroep, mijnwerker, 'onmisbaar' was voor de economie.²³⁸

Het ging voor de Duitsers niet goed met de oorlog. De Russen brachten zware slagen toe aan de Duitse legers in Oost-Europa. De geallieerden waren geland in Normandië en Amerikanen, Canadezen en Britten veroverden de ene na de andere plaats, op weg naar Limburg. In angst en hoop wachtte men de bevrijding af. Voor het grootste deel van Limburg kwam die in het najaar van 1944. Bij de meeste Limburgers overheerste, in weerwil van de toenemende Duitse terreur, de hoopvolle verwachting. Voor de meer dan 2000 ondergedoken joden werden de maanden vóór de bevrijding getekend door angst. Angst dat het toch nog mis zou gaan.

In dit hoofdstuk beschreef ik eerst de laatste fase van de jodendeportatie uit Limburg, die plaatsvond in 1943. Na de beide arrestatiegolven van 1942 waren in Limburg nog vooral de ouderen en zieken overgebleven. Eind maart 1943 kregen die bericht dat vanaf 10 april aan alle joden het verblijf in acht provincies, waaronder Limburg, was verboden. Zij moesten 'verhuizen' naar het concentratiekamp Vught. Dit kamp werd, in tegenstelling tot Westerbork, door velen beschouwd als een werkkamp in wording, van waaruit men niet naar het Oosten zou worden gedeporteerd en waar men zolang de bezetting duurde zou blijven. Toch meldden zich slechts 215 van de 500 personen die naar Vught hadden moeten gaan, daadwerkelijk in dat kamp. Een groot aantal bleek in de dagen tussen de bekendmaking en de 'verhuizing' besloten te hebben om onder te duiken. De merendeels oudere Limburgers die wel in Vught werden ingeschreven, werden op 8 mei overgebracht naar Westerbork, vanwaar de meeste terechtkwamen in de trein van 11 mei naar Sobibor. Daar vonden zij de dood in de gaskamer op 14 mei.

Ik schonk vervolgens aandacht aan de houding van de Limburgse elites ten aanzien van de deportatie van de joden. Er kon worden vastgesteld dat artsen en geestelijken hun maatschappelijke positie gebruikten om joden te helpen. De rol van de bestuurders en politieambtenaren blijft twijfelachtig en vaak onduidelijk.

Nadat vrijwel alle joden uit het openbare leven waren verdwenen werden hun bezittingen geroofd. Hun verdwijnen uit de samenleving moest administratief worden 'verwerkt'. Tenslotte beschreef ik dat de jodenvervolgung ook niet voorbij ging aan de kleine groep joden, voornamelijk gemengd gehuwden, die legaal in de provincie mochten blijven.

²³⁶ Correspondentie juni-juli 1944, GA Venlo, Archief 31, Gemeentepolitie Venlo, inv. nr. 294.

²³⁷ Brief Commissaris van Politie 14 juni 1944, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1738.

²³⁸ Brief Commissaris van Politie 3 augustus 1944, Rijckheydt, Archief 016 DOS 1, Inv. nr. 1519.